Пушкин

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 136 (15110) ◆ 1993 чылдың июль 23, пятница ◆

Солунга ат салган шагы 01.15. Садар өртээ 10 рубль.

● Чер-чер Советтеринде ●

СААРЫЛГАЛЫГ АЖЫЛДААР ДЭЭШ

Улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитедин район чагыргазы кылдыр эде тургусканн соонда, ында элээн өскерилгелер болган. Чаа чагырга чериниң тудуг, транспорт, садыг, харылзаа, үлетпүр-бүдүрүлге болгаш өске-даа улус ажыл-агыйын харылаар удуртукчулары кол кичээнгейни мурнунда кылдынмайн турган ажылдарже угландырган. Кызыл-Мажалыкта, Ак-Довурак хоорайда болгаш көдээ суурларда хөй чылдар иштинде аштап-арыглавайн турган бок-сүрээни аштап, арыглаашкынын чорудуп, чаагайжыдылга, ногаанчыдылга ажылдарынче улуг кичээнгейни салган. Район төвүнде кагдынган бажыңны АКМК — 741-ниң тудугжуларының күжү-биле септеп кылгаш, садыг-саарылга төвү кылдыр дерээш, ажыглалга киирген, ол чоңга хөлчок ажыктыг болган.

Орук шимчээшкининге айыылдыг турган Кызыл-Мажалык суурда Пионерская кудумчузун калбартып, аңаа 3,2 млн. рубль түңнүг ажылдарны кылган.

Тудуг талазы-биле хереглекчилер ниитилелинде кондитер кылыгларының болгаш хлеб-булочка цегин ажыглалга киирген. Ам мында пекарня ажылдап, эвээш-даа болза хлебин бодунуң салыында садып турар. Дөң-Терезин школазының капитал септелгезин кылып, хөй түңнүг акшага тудуг ажылдарын шиңгээдип алган. Бо чылын ол-ла школага толовояны. Кызыл-Мажалыкта интернат тудуун чаа өөредилге чылында ажыглалга киирер. Ак-Довуракта эрги Культура бажыңы база ажыглал чок, кагдынган турган, ону эде дерип, уругларга спорт төвүн тургускан.

Бо хүннерде Ак-Довуракта дөрт дугаар школаның тудуу чоруп турар. Оон аңгыда аңаа 105 аал иштиг чурттаар чурттаалга бажыңының тудуун ажыглалгаа киирер. Хоорайда сүт хандырылгазын чедимчелиг болдурары-биле немелде суг хоорзаларын Хемчик хемден хоорайже салып киирген. «Тыва даг-дүгү» комбинады асбестен шифер кылыр цехти тудуп, аңаа дыка хөй түңнүг акшаның тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алган. Бо тудуг ам-даа уламчылап турар

Ак-Довурак хоорайга хөй адырлыг коммунал ажыл-агый черин тургусканы хоорайның амыдыралынга база бир чугула рольду ойнаар ужурлуг. Хоорайның Шоссейная кудумчузун Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры алдарлыг тудугжу Данзырын Каллар-оолдуң чырыткылыг адынга тураскаадып, эде адааш, ол кудумчунуң чаагайжыдылгазын чоруда берген.

Эрги-Барлык, Аксы-Барлык ортумак школаларының тудуу үргүлчүлеп турар. Акша-төгериктиң, тудуг материалдарының чедишпези-биле мында бергедээшкиннер таваржып турар. Кызыл-Мажалык суурда сарыг шажын хүрээзиниң дуганын болгаш өске-даа тудугларының тускай төлевилелин ажылдап кылгаш тудуун эгелээн. Район төвүнде ийи каът чурттаалга бажыңнарының чылыын хандырар котельная тудуун бо күзүн ажыглалга киирер.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир янзы-бүрү чылдагааннар-биле чедир кылдынмайн турар тудуглар хөй. Ак-Довуракта, Кызыл-Мажалыкта уруглар садтарының, аалчылар бажыңының тудуглары акшаландырыышкынның чогу-биле ара соксаан. Чурттаалга бажыңнарынга капитал салыышкынның бо чылын кончуг эвээшти берген. Автопарктарда техника эргижирэп, үрелири көвүдеп турар болгаш артык кезектер садып алыры нарын байдалда. Кывар-чаар чүүлдерниң, энергияның өртээниң өзүп турары-биле чергелештир, бүдүрүлге черлериниң саң-хөө байдалы бергедээшкиннерге таваржып турар. Ындыг-даа болза бо бүгүнү ажып эртер дээш бүгү күштү мөөңнеп, тывынгыр ажылдаар ужурлуг бис.

Харылзаа талазы-биле Кызыл-Мажалык суурга 300 номерлиг телефон станциязын немей тудуп тургускан. Аянгаты суурда «ПС-3» деп 50 номерлиг телефон станциязын тудуп эгелей берген. Эрги-Барлык, Дөң-Терезин суурларга телефон станцияларының дериг-херекселдерин шуптузун белеткеп алган.

Транспорт ажылында бергедээшкиннер бар-даа болза, улуг чыдып калган чүве чок. Чурттакчылыг суурларже автобустар график езугаар үнүп турар. Ак-Довурак — Абаза аразынга автобус шимчээшкиниң ажытканывыс чоңга ылаңгыя студентилерге таарымчалыг апарган.

Садыг ажылында улуг өскерилгелер бар. Дыка хөй садыглар коммерцияже шилчээн. Арага аймааның садыгларын аңгылаан. Ак-Довуркта, Кызыл-Мажалыкта кырганнар садыгларын ажыткан. Хуу чоннуң, албан, организацияларның, арат ажыл-агыйлыгларның тускай садыглары районда немежип турар

Рынок экономиказының бо үезинде районнуң үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг боттары акшаландырып ажылдаар талазы-биле моон соңгаар немелде хемчеглерни ап, улус ажыл-агыйының бо адырларын хөгжүдер дээш бүгү-ле күштү, тывынгыр, саарылгалыг чорукту дилээр.

Александр БУУРУЛДАЙ,
Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазының оралакчызы.

◆ ◆ ◆ ◆

ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛДАП ТУРАР

Россия Федерациязының Тыва Республиканың Дээди Советтериниң база район Совединиң доктаал, шиитпирлерин удуртулга болдургаш, улус депутаттарының Аксы-Барлык көдээ Соведи (даргазы Тамара Хертек) чамдык организас-массалыг ажылдарны чорудуп турар. Көдээ Советтиң улус депутаттарынга 23 кижи соңгуткан. Ооң даргазы биче Советтиң мурнунда салдынган сорулгаларын херек кырында боттандырар дээш депутаттарның идепкейин көдүрүп, чаа арга-методтарны ажыглап, кылдынган ажылдарны анализтеп, хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин чогуур үезинде боттандырып турар.

1992 чылда көдээ Совет план езугаар ийи сессияны эрттирген. «Алдын-Булак» совхозту эде тургузуп турда, кылып чорудуп турар ажылын совхоз директору Ч. Х. Дожулаа сессияга илеткээн. Бо чылдың бирги кварталында болган ээлчеглиг сессияга Аксы-Барлык ортумак школада өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың байдалының дугайында школа директору Ч. О. Серенот дыңнадыг кылган. Мындыг хевирлиг ажылышчи айтырыгларны моон соңгаар болур сессияның биче Советтиң хүн айтырыынга киирген. Эрттирип турар сессияларның биче Советтиң документилерин эки четчелеп кылган.

Көдээ Советтиң улус депутаттарын дөрт депутат бөлүкке хуваапан, бөлүк бүрүзүнде беш депутат кирип турар. Улус өөредилгезиниң, кадык камгалал болгаш культура-амыдырал талазы-биле депутаттар бөлүү план езугаар эки ажылдап турарын демдеглеп болур. Депутат бөлүктерниң ажыл планы, оларның кылган ажылдары, хүлээп алган шиитпирлери тускай дептерде демдеглеттинген.

1992 чылдың сөөлгү кварталында болгаш бо чылдың бирги кварталында ийи удаа депутаттар хүнүн эрттирип, тускай программалыг өөредилгени чоруткан. Депутаттар боттарының округтарынга барып, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны кылып, чагыгларны хүлээп ап турар. Көдээ Советтиң депутаттарынга киирген 12 чагыгдан 6 чагыгның күүселдези херек кырында боттанып турар.

Советтиң девискээринде чурттап турар социал камгалал талазы-биле чедимче чок хамаатыларның даңзызын тургускаш, оларга материалдыг дузаны көргүзүп турар. Аксы-Барлык көдээ Соведи мында ажыл-агыйның удуртукчулары-биле бир демниг ажылдап турар.

Чоокта чаа Барлык хемниң суу дажый бергеш эриин ажып, суурже кирип келген, ону чогуур үезинде хемчег алган, айыыл-халап болбаан. Ол ышкаш совхозтуң бир чыл болган оюн база демдеглеп эрттирген. Совхозтуң ажыл-агыйы база элээн хөнүй берген. Бо бүгү ажылдарда көдээ Советтиң, ооң депутаттарының киирип турар улуг хуузу эвээш эвес. Эң ылангыя депутаттар Көк-оол Саая, Попун-оол Хомушку, Марта Соян олар Советтиң бүгү-ле ажылынга идепкейлиг киржип турарлар.

Карн ИРГИТ,
Барыын-Хемчик район Совединиң оргкилдизиниң эргелекчизи.

«Хуужудулга чектерин Тыва Республикага ажыглаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1993 чылдың январь 13-те № 410 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

1993 чылдың июль 14. № 513 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

«Хуужудулга чектерин Тыва Республикага ажыглаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1993 чылдың январь 13-те № 410 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1 чүүлдүң 3 пунктузунда болгаш 2 чүүлдүң 3 пунктузунда «сезен хуу» дээн сөстерни «бежен хуу» деп сөстер-биле солуур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

«ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИН ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА АЖЫГЛААР ДУГАЙЫНДА» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ 1993 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ 13-ТЕ ДОКТААЛЫНГА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР КИИРЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ 1993 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 14-ТЕ ДОКТААЛЫНГА ТАЙЫЛБЫР

«Хуужудулга чектерин Тыва Республикага ажыглаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1993 чылдың январь 13-те хүлээп алган № 410 доктаалынга өскерилгелерни Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1993 чылдың июль 14-те ээлчеглиг сессиязындан киирген. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге хамааржыр болгаш хуужудуп турар бүдүрүлгелерни садарда, хуужудулга чектери дээш садар ужурлуг акцияларның саң-түңүн «Б» хевириниң аңаа болгаш артык үнелиг акцияларның 80 хуузундан 50 хуузу чедир кудулаткан. Хуужудулга чектериниң ажыглаарының ол чурумун конкурстарга, аукционнарга, инвестициялар садыглаашкыннарынга база ажыглаар.

Дараазында чылдагааннарның ужурунда ындыг шиитпирни хүлээп алыры эргежок чугула болу берген:

1. Ниитилел акцияларының ниити санының 20 хуузу хемчээлдиг акцияларның контроль пакедин республика бодунга арттырып алыр аргазы чок болу берген, ынчаарга күш-ажылчы коллективтиниң чигелделериниң ийиги хевири-биле акционерживиткен, чүге дизе, хуужудулганың чаңгыс аай планынга дүүштүр бүдүрүлгениң ажылдакчылары устав капиталының акцияларының 51 хуузун садып алган: ниитилел акцияларының 29 хуузун Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың май 8-те № 640 Чарлыгга дүүштүр тускайжыткан чек аукционунга делгээн, а оон арткан акцияларның 20 хуузун акшага садар ужурлуг болган.

2. Хуужуткан болгаш саткан объектилер дээш эде тургустунган күрүне бүдүрүлгелериниң акциялары дээш оон өртээнге хуужудулга чектерин бээриниң бедиткен хуузун ажыглааның түңнелинде республика бүдүрүлгелериниң 80 хуузун өнчүнүң чаа ээлекчилери халаска, тодаргайлаарга, үнелиг саазыннар-биле садып алган, а черлерниң болгаш республика бюджеттеринге хуужудулгадан эвээш акша-хөреңгилер кирген.

Киирген чаа эдилге болза үстүнде ол четпестерни чайладыр арганы бээр болгаш хуужудар бүдүрүлгелерниң күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннериниң эрге-ажыын кудулатпас; бодунуң бүдүрүлгезиниң өртээниң 50 хуузун хуужудулга чектери-биле садып алгаш, оларны чогуур сорулгага дорт-биле ажыглаар аргалыг болуп турар.

Россия Федерациязының өнчүзүнге хамааржыр объектилерни хуужударда, хуужудулга чектериниң хуузун ажыглаары мурнуку хевээр арткан.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

БАРЫЫН-ХЕМЧИКЧИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Бо чылдың июль 21-де Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Ак-Довуракның арыглал фабриказынга чораан, ооң цехтериниң байдалын, ажылчыннарының сеткил-хөөнүн сонуургап, ужуражылга кылган. Ол аңаа комбинаттың удуртукчулары-биле ужурашкаш, кадрлар талазы-биле болгаш өске-даа айтырыгларга доктааган. База ол ышкаш Президент ТЭЦ-ке, тудуг шөлдеринге барып, хоорай чагыргазының удуртукчулары-биле ажыл-ишчи чугааны кылган.

Дүъш соонда Кызыл-Мажалыкка кожуунның каттышкан актив хуралынга Президент киришкен. Ол хуралга Барыын-Хемчик кожууннуң чагырыкчызы Г. С-Б. Иргит рынок харылзааларының үезинде барыын-хемчикчилерниң канчаар ажылдап, чурттап турарының дугайында чыылганнарга дыңнаткан.

Ол актив хуралынга чүве чугаалаан эштер районда көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Эрес-оол Куулар, 741 дугаар КМК-ның начальниги Дембик Хомушку, Ак-Довуракта тудуг-үлетпүр комбинадының директору В. И. Митюков, Ак-Довуракта АТБ-ның начальниги Адыг-оол Чымба, районда эмнелге каттыжыышкыннарының чиңгине директору Павел Ондар хамаарышкан коллективтериниң ажыл-херээн таныштырбышаан, Президент Ш. Ооржактың чамдык дилеглерин хандырып бээрин санал-оналынга илереткеннер.

Каттышкан актив хуралынга Шериг-оол Дизижикович сөс алгаш, салган айтырыгларга тодаргай харыыларны бербишаан, чуртта болгаш республикада байдалды экижидериниң талазы-биле кандыг сорулгаларның туруп турарын делгереңгей чугаалап берген.

Хурал доозулган соонда Ш. Д. Ооржак Кызыл-Мажалыктың үлетпүр-бүдүрүлге черлеринге, чаа туттунуп турар хүрээге, садыг-магазиннерге, хөй-ниитиниң чемненилге черлеринге чоң-биле ужурашкан.

Хоюг-оол МОНГУШ.

АЯС ХҮННЕР АЖЫГЛАП

Бай-Тайгада Бай-Тал суурнуң адаа талазында Талдыг-Адыр, Даштыг-Тей деп черлерде чаагай үнген сигенниң баштайгы кезиилдезинче кирипкен. Часкы суггарылганы эки чорутканының түңнелинде эрткен чылга бодаарга, бо чылын сигенниң дүжүдү эки. Өл чаъстыг хүннер турза-даа, механизаторлар, арат ажыл-агыйлыглар, арендаторлар бир демниг ажылдап чоруп турарлар.

Сиген белеткелинде арендаторлардан Бүрүткел Ооржакка, Байкоп Ооржакка, Сергей Мөчекке удурткан звенолар ажылдың темпизин шапкынчыткан. Олар 200-200 тонна эки шынарлыг, кургаг ногаан, агы-көгүлүг сигенни белеткеп бээрин хүлээнген.

Сиген кезер болгаш бөлер тракторлар үрелиишкин болгаш туруушкун чок ажылдап турар. Аъш-чем хандырылгазы база багай эвес.

Сиген шөлүнде чүгле арендаторлар, механизаторлар эвес, а хөй-ниитиниң ажылынга үргүлчү идепкейлиг киржип чоруур ие-херээженнер база бар. Чижээлээрге, Зоя Маадыр-оол, Мария Авыр-оол, Көк Араптан, Светлана Эрес-оол, Валентина Малчын-оол болгаш өскелер-даа. Олар аяс каан хүннерни халас куруг эрттирбейн, кыска хуусаада мал чемин чидириг чок ажаап алыр дээш орай дүшкүже чедир ажылдап турар.

Делгер КАН-ООЛ.

ДЕМНИГ АЖЫЛДААННАР

Чаа-Хөл районда «Ак-Хем» совхоз кыргылданы организастыг, өй-шаанда чоруткан. Ажыл-агый 6952 баш хойдан 15 тонна ажыг дүктү кыргааш, бир хойдан ортумаа-биле 2,16 кг дүктү алган.

Кыргылданың түңнелин үндүрүп тура, совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди аңаа эки ажылдааннарны шаңнап мактаан. Кыргылданы хол машиналары-биле чорутканнарның аразындан бирги черже Полина Очур-оол үнген, ол үш хураган-биле шаңнаткан. Светлана Кунгаа ийи хураганны ап, ийиги черни ээлээн. А Раиса Монгуш үшкү черде, шаңналы — бир хураган. Ынчаарга электрилиг машина-биле хой кыргаанарның аразындан кымнар эки ажылдаан диртип, мактатканнарыл? Любовь Куулар бирги черже үнген, үш хураган-биле шаңнаткан. Ийиги черни Шолбаана Шивит алган, үшкүзүнде Сергей Сүрүң. Оларның шаңналдары база хураган. Моон-биле кады хой кыргылдазын организастыг эрттиреринге Александра Дажыевна Менделенниң ол ажылды билдилиг удуртканы идиглиг болган.

БОЙДУС ГАЗЫНГА

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели бойдус газының мөөңнеп садар өртээн июльдуң 20-ден эгелээш, бир муң кубометр бүрүзүнге-ле 7900 рубль кылдыр доктааткаш, газты сайгарганының өртектеринден 15 хуу хемчээлдиг акциз түңүн киирген.

«Бойдус газының болгаш энергия курлавырларының өске-даа хевирлериниң өртектерин күрүнеден башкарар дугайында» Чазак доктаалында «чурттакчыларга болгаш чурттаалга-тудуг кооперативтеринге бойдус газын немээн өртектен үндүрүг-биле катай-хаара бир муң кубометрни-ле 2000 рубль-биле садарын» чугаалап турар.

Ол-ла доктаалды ёзугаар бо чылдың августуң 15-тен эгелээш, үлетпүрге ажыглаар бойдус газының мөөңнеп садар өртектеринге ай санының индексациязын кылыр ужурлуг. Ооң-биле кады газ сайгарып садып турар организацияларга немелде акша төлевирлерни тыпсырын көрүп турар. Ынчалза-даа ындыг чигелде чоңга болгаш чурттаалга-тудуг кооперативтеринге садар газка хамаарышпас.

Доктаалда бир чугула чүүл болза, чамдык министерстволарга болгаш төп албан черлеринге, күүсекчи эрге-чагырганың чер-черде органнарынга «чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектериниң кижи бүрүзүнүң социал камгалалын хандырарын» дагзып турары болур.

(РосИТА — СЧТА).

«СОЮЗ ТМ-16» ЭЭП КЕЛГЕН

МОСКВА, июль 22. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россия—француз экипажтыг «Союз ТМ-16» космос корабли Джезказган (Казахстан) хоорайдан 140 км черде кээп хонупкан. Ол дугайын Ужудуушкун башкарар төптен дыңнаткан.

Экипажтың «Альтаир» телевилел ёзугаар ужудуушкуну 22 хонук үргүлчүлээн. Корабльдың командири Василий Циплиев, борт инженери Александр Серебров база космонавт-шинчилекчи Францияның хамаатызы Жан-Пьер Эньере составтыг каттышкан экипажы июль 1-де «Союз ТМ-17» корабльге ужудуп үнген болгаш орбитада «Мир» станция-биле тудушканының соонда оон кол экипажы — космонавтылар Геннадий Манаков, Александр Полещук олар-биле кады ажылдап кирипкен. «Альтаир» телевилел ёзугаар медицина болгаш техниктиг шенелделерни кылып чоруткан. Ол шинчилелдерниң хөй кезиин ооң мурнундагы каттышкан россия-француз ужудуушкунунуң үезинде эгелээн турган.

Ол хүн Космонавтылар Геннадий Манаков, Александр Полещук, Жан-Пьер Эньере Черде ээп келген, а Василий Циплиев биле Александр Серебров «Мир» станцияда кол экспедиция бооп ажылдап артып калган.

ЧОГААДЫКЧЫ ЭВИЛЕЛДЕРГЕ ЧОГУМЧАЛЫГ ӨРГЭЭ

Ажы-биле чугаалаарга, Тыва Республиканың делегей деннелинде ат-сураан оон чонунуң уран талантызы шагда-ла алдаржыда берген чүве-ле болгай. Хөөмей-сыгыт, хомус, хам алганыглары, тыва тоолдар, үлегер сөстер, кожамыктар, узун, хоюг аялгалар — чырык өртемчейниң чыжыр алдын эртинези. Каптагайга бо ховар чаяалганы тыва кижи хайырлап турар. Ол дээш кижи төрелгетен хүннүг черниң хүндүткелиниң ёзузу-биле салым-чаяанныгларны чүгле көрүп алыр дээш, айлыкчылдаш черлерден аалдап кээп, аал-оранынче чалап-даа турарлар.

Ындыг ыдык чаяан та кандыг хүндүткелдиг чүве! Тываларның чогаалчылары, композиторлары, артистери, чурукчулары, журналистери, **уран сиилбикчилери онза-ла** хайгааралда боор. «Чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы» дег чүве-ле ыйнаан! Максим Мунзук, Максим Дакпай, Владимир Ооскал-оол, Алексей Чыргал-оол, Хертек Тойбу-Хаа дээш, уран чүүлдүң өөр сылдыстары дег тывалар бо. Шуут шыдай чон! «Араттың сөзү» деп алдарлыг чогаалы база бар улус. Оон автору ТАРН-ның Чингине секретары, обкомнуң бирги секретары, СЭКП ТК-ның кежигүнү, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, чеди Ленин орденнериниң эдилекчизи, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады чогаалчы кижи дижик. Ындыг болганда тыва чогаалчылар шилазы шаажан ордуларда олурар чүве-ле ыйнаан, ам арта алдын аптара дег оранның чагааларлары аан! Чырыткылыг XIV Далай-лама безин ынчангаш Тываны ыдыктап турар болбазаже, чыргалдыг-ла, чогаадыкчы салгал!

Болзун! Кыжырбанар! Ийе, ындыг бис! Ындыг турар-даа ужурлуг бис. Шын. «Араттың сөзү» деп делегейде сураглаан чогаалывыс бар. Автору — Салчак Калбакхөрекович Тока. Ол эвес-даа болза, ону тыва чогаалчылар бижишкен. С. Токаның политиктиг үзел-бодалдары меңээ сонуургаңчыг эвес, а чоннуң чогаалчызы болганда, чүгле чогаалчы талаларын камгалаары — мээң чогаалчы хүлээлгем. Бистер шуптувус тос чадырга доруккан бис. Ийе, Салчак Тока биске шил, шаажан туржук, чөвүрээ-даа чадыр тудуп бербээн. Ындыг болганда, оон амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир чурттап келгени — Кызыл хоорайның Кызыл партизаннар кудумчузунуң 38 дугаар, үш каът бажыңы чогаадыкчы эвилелдерниң чогумчалыг өргээзи боор, салгал дамчып келир ужурлуг. Орта А. Прокофьев, П. Бровка, С. Элай, М. Кильчичаков, М. Танк, Л. Ошанин болгаш өскелер-даа кирип, тыва литература дугайында чугааларны кылып турган. С. К. Тока хостуг үелеринде драматург В. Көк-оол, композитор А. Чыргал-оол, артист Н. Өлзей-оол оларны бо-ла келдиртип эккелгеш, литература, театр, музыка дугайында дыңнадыгларны билип ап турганын оон оолдары сактып чугаалап турарлар. С. Сарыг-оол, О. Сагаан-оол, С. Пюрбю олар кайын кирбээннер деп. Ынчап кээрге төөгү талазы-биле ук бажың чогаадыкчы төп болур. Чогаалчының кадайы Хертек Амирбитовна бүгү назынында уран чүүл, улус өөредилгезин удуртуп келген. Ол база төөгү, барымдаа. Тываның Күрүне шаңналының лауреады, республиканың алдарлыг артизи, Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Владимир Тока, дирижер, алдарлыг артист Виктор Тока ол-ла бажыңга өзүп, чогаадып келгеннер. Мынчап кээрге, ук уя-салгал, төөгү аайы-биле база-ла чогаадыкчы кижилерге хамааржыр. Мындыг барымдааларны хөй-хөйү-биле санап боор.

Хостуг бодал

Чогаадыкчы эвилелдерге чогумчалыг өргээ канчалдыр-даа бодап кээрге — Кызыл партизаннар 38, коттедж-гостиница ол. Бо хүннерде Чогаалчылар эвилели ТДЛТЭШИ-ниң чалгынының адаанга беш-он чыл иштинде чаглактанып келгеш, ам ном үндүрер черниң бажыңында (республика прокуратураның эрги чурту) хөлезиленип сыгнып олурар. Композиторлар эвилели Күрүне филармониязының эжик кастында, театр ажылдакчыларының эвилели хөгжүм-шии театрында хөлезиленип сыгнып олурар. Журналистер болгаш культура ажылдакчыларының эвилелдери кайдаазы-даа билдинмес. (Даргаларының аайы-биле Парлалга бажыңында-ла столчугаштарлыг боор). Чурукчулар эвилели муң-не серилиг. уран чурулга мастерскаязында база-ла таарымчалыг эвес кыстынып, мастерскаяларның шимээн-даажы, чуруктар залының тевиинде.

Чогаадыкчы эвилелдерге бажың айтырыы социализмниң сайзыраңгай чадазын эртир, эде тургустунуушкун, дүргедээшкинниң үзе, чазак эргилдезин көрүп, рынок экономиказында келгеш, ам-на адрезин тыпканы бо, айтырыгны шиитпирлээринге ТР-ниң чогаадыкчы, чаартыкчы бодалдарлыг Президентизи, ДС-тиң дыл-литература шинчилекчизи, мергежилдиг Даргазы, Культура яамызының Күрүне шаңналының лауреады, драматург сайыды, Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чогаалчы даргазы өй-шаанда дузалашпас болза, ук коттеджте даштыкы туристер фирмазы ону кымда-даа чок кылдыр садып алыр дей берген. Ындыг таварылгалар Кызылда тыптып эгелээн. В. Көк-оол аттыг чаңгыс театрывыстың адаанда, маны (мрамор) даштан кылган «президиум өрээли» дижип турган булуңчугажывысты хуу бүдүрүлге садып алган. «Өнчүк» ном садыында чүгле чаңгыс адаккы азы ном садыы. Арткан өрээлдер, ийиги каът шупту хуу садыглар. Оон ширбииллеп эгелээш, ымыраа хораны, ырыктаашка чедир чүүлдерни садып ап болур. «Өнчүктү» өске кижилер шагда-ла садып, хөлезилеп аппарган. Коттедж-гостиницаны чогаадыкчы эвилелдер шуптузун албас. Ооң үстүкү каъды гостиница болуп артар. Ол эвилелдерниң боттарынга-ла гостиница херек. Оларның хүн бүрү даштыкыдан, төп черлерден кээп турар чогаалчы, эртемден, композитор, артист дээш, хүндүлүг аалчылары-ла хөй. Чазак төлээлери кээр болза, улуг хүндүткел болур. Кады чурттап, ажылдаары кайы-даа талаларга харын ажыктыг. Бо бажыңның чүгле чаңгыс салонунга Токалар чурттап турганнар. Он хире өрээл, бичии залчыгаш. Үстүкү каъттың хемче база хоорайже көрүнген ийи узун балконнары бар. Бо чүүлдү бижиирде, чамдык эвилелдерниң төлээлери, аңаа өскен хөгжүмчүлер-биле чугаалашкан мен. Чөпшээрептер-ле болза, боттарывыс-ла дерип, аайлап аар бис дижип болдулар. Херек болза, хуу хевистерин-даа чадыптар хире болдулар. Ол бажыңның бүгү ажылдакчылары — вахтер-хаалгачылары, аштакчылары, ажылчыннары — буянныг дышта чогаалчылар, композиторлар, артистер болур. Театр ажылдакчыларының эвилелиниң бүгү Тывада ховар библиотеказын олче көжүрүп алырлар.

Чаңгыс черде турар эвилелдер штат болгаш өнчү-хөреңгизин төпчүдүп болур. Чижээлээрге, 4-5 эвилел бир чиик автобустуг, бир автоклубтуг, чаңгыс секретарьлыг, чаңгыс бухгалтерлиг, кассирлиг дээн чижектиг. Концерт-чигештер, ужуражылгалар эртер залчыгаш, изиг шай, шенелиг, кофелиг суксуннар, чөреме куруулдай дээш, өске-даа национал блюдалыг шайлаарак албан ажыттынар. Хоомай эвес шыдалдыг эвилелдер болдур ийин. Удуртукчу ажылдакчылар аңаа кире дүжер, чаа музыка, шүлүк дыңнап, хымыс чооглап, шыдыраа ойнап, чүге дыштанып болбас деп. Чүгле моон даартагы солуннарны, удавас үнер номнарны номчуп, кымдаа күүсетпээн ырларны дыңнап ап болур. Херек болза, **аңгы-аңгы эвилелдерниң төлээлери** республиканың кандыг-бир ажыл-агыйынче Чазак кежигүннери-биле база-ла моон аъттаныптар...

Чогаадыкчы эвилелдер үениң негелдезин ёзугаар, бот-тускайлан, бот-орулга-чарылгалыг ажылдап, чурттаксап турарлар. Ол күзелдерниң боттанырынга оран-сава, акша-хөреңги херек. Ону шиитпирлежип берип көрүңер. Эптиг-демниг кады ажылдап, чурттаалыңар. Буруулугну бурган шииткей аан, а буянның демдээ кылдыр ооң оран-савазы чораан бажың-гостиницаны чаңчыл, салгал аайы-биле чогаадыкчы эвилелдерниң өргээзи кылдыр өршээптип көрүңер.

Азия төвү ак-көк Тываның арат уктуг албатылары — Калифорнияның залында сыгытчы, Англияның хаан ордузунда хөөмейжи, Канадада хамнап турар артист, Токио стадионда чогаал номчаан тыва шүлүкчү, Сингапурда чонар-даштан ажылдарын делгээн сиилбикчи, акызының «Ай-кыс» деп симфониязын Москваның Чайковский аттыг залында дирижёрлаан хөгжүмчү. Соңгу чукте чеде берген сарлыкчының тыва кожамыктары дээргилерге чаңгыс адрести арттырар: Тыва Республика, Кызыл, Улуг-Хем эрии, 38, Чогаадыкчы эвилелдер бажыңы.

Владимир СЕРЕН-ООЛ,
Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы.

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Уланчызы. Эгези № 135 «Шынна»).

99 чүүл.

Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне думазы ийи аңгы хуралдаар.

Федерация чөвүлелиниң болгаш Күрүне думазының хуралдарын ажык чорудар. Регламентиде көрдүнген таварылгаларда палата хаалгылыг хурал чорудар эргелиг.

Палаталар Россия Федерациязының Президентизиниң угуулга бижиктерин, Россия Федерациязының Конституция судунуң угуулга бижиктерин, даштыкы күрүнелер удуртукчуларының чугааларын дыңнаары-биле кады чыглып болур.

100 чүүл.

Федерация чөвүлели бодунуң составындан Федерация чөвүлелиниң Даргазын болгаш ооң оралакчыларын соңгуур. Күрүне думазы бодунуң составындан Күрүне думазының Даргазын болгаш ооң оралакчыларын соңгуур.

Федерация чөвүлелиниң даргазы болгаш Күрүне думазының даргазы хуралдарны болгаш палатаның иштики хүн чурумун башкарып чорудар.

Федерация чөвүлели болгаш Күрүне думазы комитеттерни болгаш комиссияларны тургузар, бодунуң эргелеп башкарылга ажылдарының айтырыгларының талазы-биле парламент контрольдан кылыр, парламент дыңнаашкыннарын болгаш истелгелерин чорудар.

Федерация чөвүлели болгаш Күрүне думазы регламентини хүлээп алыр, бодунуң ажыл-чорудулгазын организастаарының болгаш ооң процедуразының айтырыгларының талазы-биле айтышкыннарны бээр.

Федерация чөвүлели болгаш Күрүне думазы Федералдыг бюджеттиң күүседиинин турарынга контрольду боттандырып чорудар төлээде, саналга палатазын тургузар, ооң составын болгаш ажылдаар чурумун федералдыг хоойлу тодарадыр.

101 чүүл.

Федерация Чөвүлелиниң эргелеп башкарылгазынга хамааржыр чүүлдер:

а) Россия Федерациязының субъектилериниң аразында кызыгаарларның өскерлиишкиннерин бадылаары;

б) Россия Федерациязының Президентизиниң онза байдалды киирериниң дугайында Чарлыын бадыткаары;

в) Россия Федерациязының Президентизиниң дайын байдалын киирериниң дугайында Чарлыын бадыткаары;

г) Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин Россия Федерациязының кызыгаарының даштынга ажыглап болурунуң дугайында айтырыг шиитпирлээри;

д) Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдазын томуйлаары;

е) Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалдан ойталадыры;

ж) Россия Федерациязының Конституция судунуң, Россия Федерациязының Дээди судунуң, Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң судьяларының албан-дужаалдарынга томуйлаары;

з) Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң албан-дужаалынга томуйлаары болгаш хостаары;

и) саналга палатазының даргазының, оралакчызының албан-дужаалынга болгаш аудиторлар составының чартыын томуйлаары болгаш хостаары.

Россия Федерациязының конституциязы-биле ооң эргелеп башкарылга чүүлдеринге хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле доктаалды Федерация чөвүлели хүлээп алыр.

Федерация чөвүлелиниң доктаалдарын бир эвес Россия Федерациязының Конституциязында шиитпирлер хүлээп алырының оон өске чурумун баш удур көрбээн болза, Федерация чөвүлелиниң депутаттарының нийти санының хөй кезии-биле хүлээп алыр.

102 чүүл.

Күрүне думазының ажылын эргелеп башкарылгазынга хамааржыр чүүлдер:

а) Россия Федерациязының Чазааның Даргазын томуйлаары;

б) Россия Федерациязының Чазаанга бүзүрел дугайында азы ооң халажырының дугайында айтырыгларны шиитпирлээри;

в) Россия Федерациязының Төп банкызының Даргазының албан-дужаалынга томуйлаары болгаш албан-дужаалындан хостаары;

г) саналга палатазының даргазын албан-дужаалынга томуйлаары болгаш албан-дужаалындан хостаары болгаш аудиторларның составының чартыын томуйлаары болгаш хостаары;

д) кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлеттирикчиниң албан-дужаалынга томуйлаары болгаш албан-дужаалдан хостаары;

е) келдерел чарлаары;

ж) Россия Федерациязының Президентизинге удур ону албан-дужаалдан ойталадыры-биле буруудадышкыннарны көдүрери;

Россия Федерациязының Конституциязы-биле ооң эргелеп башкарарынга хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле доктаалдарны Күрүне думазы хүлээп алыр.

Күрүне думазының доктаалдарын бир эвес Россия Федерациязының Конституциязында шиитпирлер хүлээп алырының оон өске чурумун баш удур көрбээн болза, Күрүне думазының депутаттарының нийти санының хөй кезии-биле хүлээп алыр.

103 чүүл.

Хоойлужудулга инициативазының эргези Россия Федерациязының Федерация чөвүлелинге, Федерация чөвүлелиниң депутаттарынга, Күрүне думазының депутаттарынга, Президентизинге, Россия Федерациязының Чазаанга, Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (соңгулдалыг) органнарынга хамааржыр. Ол хоойлужудулга инициативазының эргези Россия Федерациязының Конституция судунга, Россия Федерациязының Дээди судунга болгаш Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунга оларның эргелеп башкарар айтырыгларының талазы-биле хамааржыр.

Хоойлу төлевилелдерин Күрүне думазынга киирер.

Үндүрүглерни онаарының дугайында азы соксадырының дугайында, оларны төлээринден хостаар дугайында, күрүне чээлилериниң үндүрер дугайында, күрүнениң саң-хөө хүлээлгелериниң өскертириниң дугайында хоойлу төлевилелдерин, федералдыг бюджеттиң күселни-биле чарыгдалдар дуглаарын көрген өске-даа хоойлу төлевилелдерин чүгле Россия Федерациязының Чазааның түңнелдери барда киирген туруп болур.

104 чүүл.

Федералдыг хоойлуларны Күрүне думазы хүлээп алыр.

Бир эвес Россия Федерациязының Конституциязында оон өскээр көрдүнмээн болза, хоойлуларны Күрүне думазының депутаттарының нийти санының хөй кезии-биле хүлээп алыр.

Күрүне думазының хүлээп алган хоойлуларын беш хүннүң иштинде Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле дамчыдар.

Бир эвес ол палатаның депутаттарының нийти санының чартыындан хөй кезии ол дээш бадылаан азы бир эвес ону Федерация чөвүлели он дөрт хүннүң иштинде чугаалажып көрбээн болза, хоойлуну Федерация чөвүлели чүүлдүг деп көрген деп санаар. Федерация чөвүлели хоойлуну ойталаан таварылгада тургустунган чөрүлдээлерни ажып эртери-биле палаталар чөпшээрежилге комиссиязын тургузуп болур, ооң соонда хоойлуну Күрүне думазынга база катап көөр ужурлуг.

Федерация чөвүлелиниң шиитпири-биле Күрүне думазының чөпшээрешпээни таварылгада катап бадылаашкын үезинде Күрүне думазының депутаттарының нийти санының үштүң ийизинден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, хоойлуну хүлээп алдынган кылдыр санаар.

105 чүүл.

Күрүне думазының хүлээп алганы дараазында айтырыглар талазы-биле хоойлуларын Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөрү албан:

а) федералдыг бюджеттиң;

б) федералдыг үндүрүглерниң болгаш чыылдаларның;

в) саң-хөөнүң, валютаның, чээлииниң, каайлы башкарылгазының, акша эмиссиязының;

г) Россия Федерациязының делегей керээлерин ратификациязы болгаш күш чок болдурарының;

д) күрүне кызыгаарларының статузунуң болгаш камгалалының;

е) дайынның болгаш тайбыңның айтырыглары.

106 чүүл.

Хүлээп алдынган Федералдыг хоойлуну ат салыр болгаш чонга чарлаары-биле Россия Федерациязының Президентизинче беш хонук иштинде чорудар.

Россия Федерациязының Президентизи он дөрт хүннүң иштинде хоойлуга ат салыр болгаш ону чонга чарлаар.

Ооң келген үезинден бээр он дөрт хүннүң иштинде Президент Федералдыг хоойлуну хүлээп албас болза, ынчан Күрүне думазы болгаш Федерация чөвүлели Россия Федерациязының Конституциязы-биле тургускан чурум ёзугаар ол хоойлуну база катап чугаалажып көөр. Бир эвес ону база катап чугаалажып көргенде, палаталар бүрүзүнүң депутаттарының үштүң ийизинден эвээш эвес кезии-биле мурнунда редакциязы-биле хүлээп алдынган болза, аңаа Россия Федерациязының Президентизи ат салыр болгаш чонга чарлаар.

107 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязында көрдүнген айтырыглар талазы-биле Федералдыг конституция хоойлуларын хүлээп алыр.

Бир эвес ону Федерация чөвүлелиниң депутаттарының нийти санының дөрттүң үжүнден эвээш эвес хөй кезии болгаш Күрүне думазының депутаттарының нийти санының үштүң ийизинден эвээш эвес хөй кезии бадылаан болза, федералдыг конституция хоойлузун хүлээп алдынган деп санаар. Хүлээп алдынган федералдыг конституция хоойлузунга Россия Федерациязының Президентизи он дөрт хонуктуң иштинде ат салыр болгаш чонга чарлаар ужурлуг.

108 чүүл.

Палатаның депутаттарының нийти санының үштүң бириниден эвээш эвес санныг депутаттар бөлүүнүң саналын ёзугаар Күрүне думазы Россия Федерациязының Президентизин күрүнеге өскерилгени азы өске-даа аар кем-херек үүлгеткени дээш буруудадырынга үндезин боор болур фактыларны чугаалажып көөр комиссияны тургузар.

Күрүне думазы комиссияның ажылының түңнелдерин ёзугаар депутаттарның нийти санының үштүң ийизи хөй кезииниң бадылаашкыны-биле күрүнеге өскерилгени азы өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкинни кылганы дээш Россия Федерациязының Президентизинге удур буруудадышкынны көдүрер болгаш Президентиниң хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкиннериниң демдектериниң бар боор турарының дугайында түңнел бээриниң дугайында Россия Федерациязының Дээди судунче негелде киирер.

Федерация чөвүлели Күрүне думазының көдүргени буруудадышкынга үндезилээш, Россия Федерациязының Президентизиниң хөделиишкиннеринде кем-буруу үүлгедиишкиннериниң демдектериниң барының дугайында Россия Федерациязының Дээди судунуң түңнелдерин болгаш буруудадышкын көдүрериниң доктааттынган чурумун сагыырының дугайында оларның негелдезин Россия Федерациязының Дээди судунуң түңнелдерин алганының соонда палатаның депутаттарының нийти санының үштүң ийизи хөй кезии-биле Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалдан ойталадыр эргелиг.

Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалдан ойталадыр дугайында Федерация чөвүлелиниң шиитпири Күрүне думазының Президентиге удур буруудадышкынны көдүргениниң соонда үш айдан орай эвес хуусаа иштинде хүлээп алдынган турар ужурлуг. Бир эвес Федерация чөвүлелиниң шиитпири ол хуусааның иштинде хүлээп алдынмаан болза, Президентиге удур буруудадышкын хүлээп алдынмаан деп санаттынар.

109 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязының 111 болгаш 116 чүүлдеринде көрдүнген таварылгаларда Россия Федерациязының Президентизи Күрүне думазын тараткан туруп болур.

Россия Федерациязының Президентизи Күрүне думазын тараткан таварылгада чаа соңгуттурган Күрүне думазы тарадышкын үезинден эгелээш, тозан хонуктан орай эвес үе иштинде чыылган турары-биле соңгулдалар болур хүннү айтып томуйлаар.

Күрүне думазын Россия Федерациязының Конституциязының 116-ы чүүлүнде көрдүнген үндезиннер ёзугаар ону соңгааның соонда бир чыл иштинде тараттынган туруп болбас.

Россия Федерациязының Президентизинге удур ооң буруудадышкын көдүрген үезинден эгелээш, Федерация чөвүлелиниң чогуур шиитпирин хүлээп алырынга чедир Күрүне думазын тарадып болбас.

Күрүне думазын Россия Федерациязының бүгү девискээринге онза байдалдың күштүг боор турар үезинде, а ол ышкаш Президентиниң бүрүн эргелериниң хуусаазының төнеринге чедир алды айларның иштинде тарадып болбас.

6 ЭГЕ.

Россия Федерациязының Чазаа

110 чүүл.

Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагыргазын Россия Федерациязының Чазаа боттандырар.

Чазак Россия Федерациязының Чазааның Даргазындан, Чазак Даргазының оралакчыларындан болгаш федералдыг министрлерден тургустунар.

Россия Федерациязының Чазааның составынга Россия Федерациязының субъектилериниң удуртукчулары албан-дужаалдарын ёзугаар кирер.

111 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазын Россия Федерациязының Президентизиниң саналдап киргенин ёзугаар Күрүне думазы томуйлаар. Россия Федерациязының Чазааның даргазының кандидатуразының талазы-биле саналды чаа чыыштың Күрүне думазының бирги хуралының соонда, ийи неделя хуусаадан орай эвес үе иштинде киирер.

Президентиниң киирген кандидатуразын Күрүне думазының ойталаан таварылгада ол Чазак даргазын томуйлаарының дугайында айтырыгны Күрүне думазынга база катап көөр кылдыр киирер.

Күрүне думазы кандидатураны база катап хүлээп албаан таварылгада Президент баштайгы саналды киирген хүнден эгелээш, бир айдан орай эвес үе иштинде Чазак даргазының кандидатуразын Күрүне думазынга чугаалажып көөрү-биле үшкү удаа киирер. Президент ол-ла чаңгыс кандидатураны ийи катап киирер эргелиг.

Бир эвес ол-даа таварылгада Күрүне думазы Чазак даргазын томуйлавас болза, Президент, Күрүне думазын тарадыр дугайында шиитпирни хүлээп ап, Чазак даргазының хүлээлгезин күүседир кижини томуйлап болур.

112 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның даргазы томуйлаттынганының соонда, бир неделя хуусаадан орай эвес үе иштинде күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының структуразының дугайында саналдарын Россия Федерациязының Президентизинге киирер.

Россия Федерациязының Чазааның даргазы Чазак даргазының оралакчыларының албан-дужаалдарынга болгаш федералдыг министрлерниң кандидатураларын Россия Федерациязының Президентизинге саналдаар.

113 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның даргазы Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларны болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыктарын ёзугаар Чазактың ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарын тодарадыр болгаш ооң ажылын организастаар.

114 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа:

Федералдыг бюджетти ажылдап кылыр болгаш Күрүне думазынга киирер, ооң күүсеттинерин хандырар; федералдыг бюджеттиң күүселдезиниң дугайында отчетту Күрүне думазынга киирер;

Россия Федерациязынга чаңгыс аай саң-хөө, кредит болгаш акша политиказын чорударын хандырар.

Россия Федерациязынга культура, эртем, өөредилге, кадык камгалалы, социал хандырылга, экология талазы-биле чаңгыс аай күрүне политиказын чорударын хандырар;

Федералдыг өнчүнү эргелеп башкарарын хандырар;

чурттуң камгалалын, күрүнениң айыыл чок чоруун, Россия Федерациязының даштыкы политиказын чорударын хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

хоойлу-дүрүм ёзузун, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын, өнчүнү болгаш нийтиниң корум-чурумун камгалаар, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудар;

Россия Федерациязының Конституциязының, федералдыг хоойлуларының, Россия Федерациязының Президентизиниң аңаа берген өске-даа бүрүн эргелерин боттандырып чорудар.

Россия Федерациязының Чазааның ажыл-чорудулгазының чурумун федералдыг конституция хоойлузу тодарадыр.

115 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Конституциязынга, Федералдыг хоойлуларга, Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыктарынга үндезилээш, база оларны күүседир төлээде, доктаалдарны болгаш айтышкыннарны үндүрер, оларның күүсеттинерин хандырар. Федералдыг министрлер дужаалдар үндүрер.

Оларның эргелериниң хемчээли-биле хүлээп алдынган Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын болгаш айтышкыннарын, федералдыг министрлерниң дужаалдарын Россия Федерациязынга күүседири албан.

Бир эвес олар Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыктарынга чөрүшкек болган таварылгада Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын болгаш айтышкыннарын Россия Федерациязының Президентизи күш чок болдурган туруп болур.

116 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа халажылгада үнүп болур болгаш ону Россия Федерациязының Президентизи хүлээп алыр азы ойталаар.

Россия Федерациязының Президентизи Күрүне думазының мурнунга Чазакты халаштырарының дугайында айтырыгны тургузар эргелиг.

Бир эвес Президентиниң Чазакты халаштырарының дугайында саналы ону кииргениниң соонда бир неделя хуусаа иштинде Күрүне думазынга көрдүнмээн болза, Президент, Чазакты халаштырар дугайында база катап чарлап болур болгаш ынчан айтырыгны Күрүне думазы чугаалажып көрбезе-даа, Чазактың дүшкени ол болур.

Күрүне думазы Россия Федерациязының Чазаанга бүзүревезин илередип болур. Чазакка бүзүревезиниң дугайында доктаалды Күрүне думазының депутаттарының нийти санының хөй кезииниң бадылааны-биле хүлээп алдынар.

Күрүне думазы Чазакка бүзүревезиниң дугайында илереткениниң соонда Россия Федерациязының Президентизи Чазактың халашканының дугайын чарлаар азы Күрүне думазының шиитпири-биле чөпшээрешпейн барып болур эргелиг. Бир эвес Күрүне думазы үш ай иштинде Россия Федерациязының Чазаанга бүзүревезин база катап илередир болза, Россия Федерациязының Президентизи Чазактың халашканының дугайын чарлаар азы Күрүне думазын тарадыр.

117 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа халашкан таварылгада Россия Федерациязының Президентизи ийи неделя хуусаа иштинде Күрүне думазынга Россия Федерациязының Чазааның чаа даргазының кандидатуразын киирер, ол Россия Федерациязының Конституциязында доктааткан чурум ёзугаар Чазакты четчелеп тургузар.

7 ЭГЕ.

Суд эрге-чагыргазы.

118 чүүл.

Шиидер эргени Россия Федерациязынга чүгле суд боттандырып чорудар.

Суд эрге-чагыргазын конституция, хамааты, административтиг болгаш кеземче суд чорудулгазының аргазы-биле боттандырып чорудар.

Россия Федерациязының суд системазын Россия Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг конституция хоойлузу доктаадып тургузар. Онза судтарны тургузарын болдурбас.

119 чүүл.

Россия Федерациязының 25 хар четкен, дээди юридиктиг эртемниг болгаш юридиктиг профессия талазы-биле ажыл стажы беш чылдан эвээш эвес хамаатылары судьялар боор болур. Россия Федерациязының судтарының судьяларынга немелде негелделерни федералдыг хоойлу-биле доктааткан туруп болур.

120 чүүл.

Судьялар солуттунмас.

Судьяның бүрүн эргелерин чүгле федералдыг хоойлу-биле доктааткан үндезиннерге болгаш чурум-биле шуут азы ара соксаткан туруп болур.

121 чүүл.

Судьяларга дээп болбас.

Судьяны федералдыг хоойлу-биле тодараткан чурумдан аңгыда, кеземче харыысалгазынче киирген туруп болбас.

122 чүүл.

Судьялар кымга-даа хамаарышпас болгаш чүгле Конституцияга болгаш хоойлуга чагыртыр.

Суд херекти көрүп турганының үезинде күрүне азы оон өске-даа органның актызының хоойлуга дүүшпезин тодараткан болза, шиитпирни хоойлу ёзугаар хүлээп алыр.

123 чүүл.

Херектерни тодарадып көөрү бүгү-ле судтарга ажык болур. Федералдыг хоойлуда көрдүнген таварылгаларда херекти хаалгылыг хуралга көрүп болур. Судтарга кеземче херектерин үүлгедикчилерниң боттары чокта көөрүн болдурбас.

Суд чорудулгазын талаларның маргылдажырынга болгаш дең эргелиинге үндезилээш, боттандырып чорудар.

Федералдыг хоойлуда көрдүнген таварылгаларда суд чорудулгазын суд төлээлекчилерниң киржилгези-биле боттандырып чорудар.

124 чүүл.

Судтарны саң-хөөжүдерин чүгле федералдыг бюджеттен кылыр болгаш шиидилгени федералдыг хоойлунуң негелделеринге дүүштүр долу болгаш хамаарышпас кылдыр үндүрер арганы хандырар ужурлуг.

125 чүүл.

Россия Федерациязының Конституция суду Федерация чөвүлелиниң болгаш Күрүне думазының хоойлуларының, доктаалдарының, Россия Федерациязының Чарлыктарының, өске-даа федералдыг органнарның актыларының, республикалар конституцияларының, Россия Федерациязының субъектилериниң уставтарының болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының, Россия Федерациязының Федерация иштиниң болгаш чурттар аразының керээлериниң Россия Федерациязының Конституциязынга дүүшкээнин, а ол ышкаш хөй-нийти каттыжышкыннарын тургузарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының Конституция ёзугаар болуп чоруунуң дугайында херектерни шиитпирлеп көөр.

Россия Федерациязының Конституция суду федералдыг күрүне органнарының аразынга, Россия Федерациязының федералдыг күрүне органнарының болгаш субъектилериниң күрүне органнарының аразынга, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне органнарының аразынга харылзаар айтырыгларының дугайында маргылдааларны шиитпирлээр.

Россия Федерациязының Конституция суду тус-тус кижилерниң хомудалдарын ёзугаар кижиниң болгаш хамаатының конституция эргелериниң болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле эрге-хоойлу ажыглаар практиканың Конституцияга дүүшкээн хынаар.

Россия Федерациязының Конституция суду 18 судьядан тургустунар.

126 чүүл.

Россия Федерациязының Дээди суду нийти юрисдикцияның судтарынга хамааржыр хамааты, кеземче, административтиг болгаш өске-даа херектер талазы-биле дээди суд органы болбушаан, оларның ажыл-чорудулгаларынга хоойлуда көрдүнген чорудулга хевирлери-биле хайгааралды боттандырар болгаш суд практиказының айтырыгларының талазы-биле суд тодарадылгаларын бээр.

127 чүүл.

Россия Федерациязының Дээди арбитраж суду арбитраж судтарының көөрү экономиктиг маргылдааларны болгаш өске-даа херектерни шиитпирлээриниң талазы-биле дээди суд органы болбушаан, оларның ажыл-чорудулгаларынга хоойлуда көрдүнген чорудулга хевирлери-биле хайгааралды боттандырып чорудар болгаш суд практиказының айтырыгларының талазы-биле суд тодарадылгаларын бээр.

128 чүүл.

Россия Федерациязының Конституция судунуң, Россия Федерациязының Дээди судунуң, Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң судьяларын Россия Федерациязының Президентизиниң киирип келгенин ёзугаар Федерация чөвүлели томуйлаар.

Оон өске федералдыг судтарның судьяларын Россия Федерациязының Президентизи федералдыг хоойлуда доктааткан чурум-биле томуйлаар. Россия Федерациязының Конституция судунуң, Россия Федерациязының Дээди судунуң, Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң бүрүн эргелерин тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулгазын федералдыг конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

129 чүүл.

Кем-херектер үүлгедиишкиннериниң дугайында херектерниң эрге-хоойлуга дүүштүр истелгезинге хайгааралды, судка күрүне мурнундан буруудадышкынны деткиирин, күрүне эрге-ажыктарын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаан хомудалдарны судка киирерин, күрүне органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының база эрге-дужаалдыг кижилерниң хоойлуга дүүшпес актыларынга удурланыышкынны киирерин Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң удуртканы Россия Федерациязының Прокуратуразы боттандырып чорудар.

Россия Федерациязының Чиңгине прокурорун эрге-дужаалга томуйлаарын болгаш эрге-дужаалдан халаарын Россия Федерациязының Президентизиниң саналдап киргенин ёзугаар Федерация чөвүлели боттандырар.

8 ЭГЕ.

Тус чер бот-башкарылгазы

130 чүүл.

Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазы тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны чурттакчыларның тускайлаң болгаш боттарының харыысалгазы-биле шиитпирлээрин, муниципалитет өнчүнү ээлээрин, ажыглаарын болгаш баш билирин хандырар.

Хамаатылар тус чер бот-башкарылгазын дорт күзел-соруктуң илередириниң янзы-бүрү хевирлерин (референдумнарны, хуралдарны, чыыштарны) дамчыштыр, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг болгаш өске-даа органнарын дамчыштыр боттандырып чорудар.

Тус чер бот-башкарылгазын республикаларның, крайларның, областарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның хоорайларынга, суурларынга, кодээ черлеринге (ооң иштинде чурттакчыларның национал онза чүүлдерин барымдаалап тургускан черлерге) болгаш өске-даа девискээрлеринге боттандырып чорудар.

Тус чер бот-башкарылгазын боттандырып чорудуп турар эге девискээрлерниң кызыгаарларын чүгле чогуур девискээрлерниң чурттакчыларының чөпшээрешкени-биле өскерткен туруп болур.

131 чүүл.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары муниципалитет өнчүзүн тускайлаң башкарар, тус чер бюджедин тургузар, бадылаар болгаш күүседир, тус чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларын доктаадыр, нийтиниң корум-чурумун боттандырар, а ол ышкаш тус чер ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнары болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне органнары тус чер бот-башкарылгазынга дуза чедирер.

132 чүүл.

Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазының магадылаттынар чүүлдери болза: тус чер бот-башкарылгазының Россия Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг хоойлу-биле доктааткан эргелерин кызыгаарлаарын хораны-биле; тус чер бот-башкарылгазының структураларын бот-тускайлаң тодарадыры; суд камгалалының болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының хүлээп алган шиитпирлериниң түңнелинде тургустунган немелде чарыгдалдарны компенсастаарының эргези-биле.

Тус чер бот-башкарылгазын организастаарының болгаш магадылалының нийти принциптерин федералдыг хоойлу доктаадыр.

133 чүүл.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары оларны боттандырып чорударынга эрге-жок чугула материалдыг болгаш саң-хөө курлавырларын аңаа дамчытпышаан, хоойлу ёзугаар тывыскан аңгы күрүне бүрүн эргелерлиг боор болур. Дамчыдып берген бүрүн эргелерни күрүнеге контрольдадыр.

Тус бот-башкарылгазының сорулгаларын боттандырып чорудары-биле ассоциацияларны (эвилелдерни) тургузуп болур.

9 ЭГЕ.

Конституция эдилгелери болгаш Конституцияны эде көөрү

134 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязының чүүлдеринге эдилгелерниң болгаш эде көөрүнүң дугайында саналдарны Россия Федерациязының Президентизи, Федерация чөвүлели, Күрүне думазы, Россия Федерациязының Чазаа, Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлелге) органнары, а ол ышкаш Федералдыг Хуралдың палаталарының бирээзиниң депутаттарының нийти санындан бештиң бириндеп эвээш эвес депутаттар бөлүү киирип болур.

135 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязының I эгезиниң чүүлдерин Федералдыг Хурал эде көрүп болбас.

Бир эвес Россия Федерациязының Конституциязының I эгезиниң чүүлдерин өскертир дугайында саналды Федералдыг Хуралдың палаталар бүрүзүнүң депутаттарының нийти санының бештиң үжү деткиир болза, ынчан федералдыг конституция хоойлузун ёзугаар Конституция хуралын чыыдырар болгаш ол хурал Россия Федерациязының Конституциязының өскертинмезин бадыткаар ийикпе азы чаа Конституцияны хүлээп алыр. Конституция хуралының делегаттарын Күрүне думазының соңгулдаларынга доктааткан чурум болгаш нормалар-биле соңгуур. Конституция хуралының делегаттары дең эргелиг болгаш бир-бир бадылаашкынныг болур.

136 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязының 2-8 эгелериниң чүүлдеринге эдилгелерни федералдыг конституция хоойлузун хүлээп алыры-биле көрдүнген чурум ёзугаар хүлээп алыр болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң үштүң ийизинден эвээш эвези чүүлдүг деп көргениниң соонда күштүг болур.

Россия Федерациязының Конституциязының ийиги бөлүүнүң чүүлдеринге эдилгелерни Россия Федерациязының чогуур керээге ат салган бүгү субъектилери чүүлдүг деп көөр болза, бо чүүлдүң бирги кезээнде көрдүнген чурум ёзугаар хүлээп алыр.

137 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязының 65 чүүлүнүң Россия Федерациязының составын тодарадып турар чүүлүнге өскерилделерни Россия Федерациязынга хүлээп алырының болгаш ооң составынга Россия Федерациязының чаа субъектизин тургузарының дугайында, Россия Федерациязының субъектизиниң конституция — эрге-хоойлу статузун өскертир дугайында федералдыг конституция хоойлузунга үндезилээш киирер.

Республиканың, крайның, областың, федералдыг ужур-дузалыг хоорайның, автономнуг областың, автономнуг округтуң аттарының өскерилгениниң таварылгазында Россия Федерациязының субъектизиниң чаа адын Россия Федерациязының Конституциязының 65 чүүлүнге киирер ужурлуг.

ИЙИГИ БӨЛҮК

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында суверенниг республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелеп башкарылга чүүлдерин аңгылаарының дугайында.

КЕРЭЭ

Бистер, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелиг төлээлекчилери,

Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнге, чаңчылдарынга, дылынга болгаш национал төлептиг чоруунга хүндүткелди илеретпишаан,

Россия Федерациязының улустарының чаңгыс аай күрүне боор келгенин камгалап арттырары дээш, ону тургузуп турар республикаларның болгаш девискээрлерниң бүдүн-бүрүн болуру дээш харыысалганы медерел билбишаан,

националдар аразынга чөптүг чоруктуг, бүзүрежилгени база бот-боттарының аразында билчиишкинни чедип алыр сорулганы салгаш,

кижиниң болгаш хамаатының националындан база чурттап турар чер-девискээринден хамаарылга чокка эргелериниң болгаш хосталгаларының, а ол ышкаш улустарның бот-догуннаар эргезиниң күштүг болурун боттандырбышаан,

бүрүн эргелерни эки тура-биле хуваарының болгаш оларны дээштиг боттандырарының үндезиниңге федеративтиг хамаарылгаларны шынар талазы-биле чаартыырынче чүткүпшаан,

Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагыргазының органнары боттарының бүрүн эргелериниң хемчээлинге чогуур девискээрлеринге бо эрге-чагырганы бот-тускайлаң боттандырып чорудар деп чүвени барымдаалааш,

Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны, Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларын, Россия Федерациязының улус депутаттарының съездизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Россия Федерациязында федеративтиг тургузугнуң болгаш федеративтиг харылзааларның айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерин удуртулга болдургаш,

дараазында чүүлдерни дуруштувус:

1 чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының чорударынга хамааржыр чүүлдер:

а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры болгаш өскертири, оларны сагып турарынга контроль;

б) Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын таарыштырары, эвээш санныг аймак-сөөк улустарның эргелерин таарыштырары база камгалаары; Россия Федерациязының хамаатызы болуру;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларының федералдыг органнарының системазын тургузары, оларны организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадыры; федералдыг күрүне органнарын хевирлеп тургузары;

д) федералдыг күрүне өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;

е) федералдыг политиканың үндезиннерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүне, экономи-

(Уланчызы 3-кү арында).

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Уламчызы, Эгези 2-ги арында).

ка, социал-культура болгаш национал хөгжүлде талазы-биле федералдыг программалар;

ж) чаңгыс аай рыноктуң эрге-хоойлу үндезиннерин доктаадып тургузары, сан-хөө, валюта, чээли, каайлы таарыштырылгазы, акша эмиссиязы, өртектер политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны кииріштирбишаан, федералдыг экономиктиг албаннар;

з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүглер болгаш чыылдалар; девискээрлер аайы-биле хөгжүлдениң федералдыг фондулары;

и) федералдыг энергетика системалары, ядролуг энергетика, үүрмектелгеш улам күштүг апаар материалдар; федералдыг транспорт, харылзажылга оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары, Россия Федерациязының делегей керээлери; дайын болгаш тайбың айтырыглары;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгези; боо-монгуну, ок-чепсектиң, шериг техниказын болгаш өске-даа шериг эт-херекселиң садарының болгаш садып алырының чурумун тодарадыры; үүрмектелгеш улам күштүг апаар материалдарны, хоран бүдүмелдерни, наркотик чүүлдерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, агаар делгеминиң, экономиктиг зоналарының болгаш эрик чоогу далай девискээриниң эрге-байдалы болгаш камгалалы;

о) суд тургузуу; прокуратура, кеземче, кеземче-чорудулга, кеземче-күүселде хоойлужудулгазы; келдерел болгаш суд чигелдези; хамааты херектер, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазы;

п) федералдыг дүүштүрүлге хоойлужудулгазы;

р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үе санаашкыны; геодезия болгаш картография; албан хуууң статистика болгаш бухгалтер учеду;

с) Россия Федерациязының күрүне шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары;

т) Федералдыг күрүне албаннары.

Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнары федералдыг бүрүн эргелер боттандырарынга Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларының доктааткаңы хемчээлдерге болгаш аргалар-биле киржир.

Россия Федерациязының составында республикаларга Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга төлээлежилге магадылаттынар.

II чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагырга органнарының кады чорудары чүүлдер:

а) Россия Федерациязының составында республикаларның конституцияларының болгаш хоойлуларының Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүгжүп турар болурун хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын, эвээш санныг аймак-сөөк улустарының эргелерин камгалаары; эрге-хоойлулуг чорукту, корум-чурумну, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырары, кызыгаар зоналарының чуруму;

в) күрүне өнчүзүн аңгылаары;

г) бойдус ажыглалы, долгандыр турар бойдус хүрээлениң камгалаары болгаш экологтуг айыыл чок чорукту хандырары; бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлери; төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары;

д) кижизидилгениң, өөредилгениң, эртемниң, культураның, күш-культураның болгаш спорттуң нийти айтырыглары;

е) кадык камгалал айтырыгларының талазы-биле дүүштүрүлге, өг-бүлениң, ие, ада болурунуң, чаш назынның камгалалы, социал хандырылганы кииріштир социал камгалал;

ж) айыыл-халаптар, бойдус халаптары, эпидемиялар-биле демиселдиң хемчеглерин чорудары, оларның уржуктарын чайладыры;

з) үндүрүг онаарының болгаш чыылдаларының нийти принциптерин доктаадып тургузары;

и) административтиг, административ-чорудулгалыг, күш-ажыл, өг-бүле, чер, чурттаар оран-сава, суг, арга-арыг хоойлужудулгалары, чер иштиниң байлактарының дугайында, долгандыр турар бойдус хүрээлениң камгалаарының дугайында хоойлужудулгалар; интеллектуалдыг өнчүнүң эрге-хоойлу таарыштырылгазы;

к) суд тургузуу; адвокатура, нотариат; эрге-хоойлу камгалаар органнарның кадрлары;

л) эвээш санныг этниктиг бөлүктерниң шаг-шаандан чурттап келген черлерин болгаш амыдырал-чуртталгазының чаңчыл болган хевирлерин камгалаары;

м) тус черниң бот-башкарылгазын организастаарының нийти принциптерин доктаадып тургузары.

2. Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары хоойлужудулга үндезиннерин үндүрер, оларга дүүштүр Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнары боттары эрге-хоойлу таарыштырылгазын, ооң иштинде хоойлуларны болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырын боттандырар.

3. Бо чүүлдүң I пунктузунда кады чорудар чүүлдер талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин Россия Федерациязының составында республикаларже чорудуп бээр, оларның киирген чогуур саналдарын Россия Федерациязының Дээди Соведиңге чугаалажыр.

III чүүл.

1. Бо керээ ёзугаар Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга чорудар кылдыр дамчыткан (хамаарыштырган) бүрүн эргелерден аңгыдаазынга Россия Федерациязының составында республикалар (күрүнелер) боттарының девискээринге күрүне эрге-чагыргазының (хоойлужудулга, күүсекчи, суд) долу бүрүн эргелерин эдилээр. Россия Федерациязының составында республикаларның девискээрин болгаш эрге-байдалын оларның чөпшээрежилгези чокка өскертип болбас.

2. Россия Федерациязының составында республикалар делегей база даштыкы экономиктиг харылзааларның, Россия Федерациязының өске республикалары, крайлары, областары, автономнуг тургузуглары-биле дугуржулгаларның, бир эвес ындыг чорук Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга, бо Керээге чөрүшкек эвес болур болза, бот-тускайлаң киржикчилери болур. Россия Федерациязының составында республикаларның делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын дүүштүрерин Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары Россия Федерациязының составында республикалар-биле кады боттандырар.

3. Чер иштиниң байлактары, суглар, үнүштер болгаш дириг амытаннар делегейниң чогуур республикаларның девискээринде чурттап турар улустарның байлаа (өнчүзү) болур. Черниң, чер иштиниң байлактарын, суг болгаш өске-даа бойдус курлавырларынга ээ болурунуң, ажыглаарының болгаш баш билириниң айтырыгларын Россия Федерациязының хоойлужудулга үндезиннери-биле болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлулары-биле таарыштырар. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагыргазының органнарының бот-боттарының аразында дугурушканы-биле федералдыг бойдус курлавырларының эрге-байдалы тодараттынар.

4. Бир эвес Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары онза байдалды Россия Федерациязының составында республиканың девискээринге киирер таварылгага туруп келзе, ол республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының баш удур чөпшээрежилгези эргежок чугула. Бир эвес онза байдалды чарлаарынга үндезин бооп турар байдалдар Россия Федерациязының составында чүгле чаңгыс республиканың девискээринге хамаарыжыр болза, ол республиканың онза байдалды ол-ла республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары ол дугайында Россия Федерациязының Президентизинге болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведиңге дораан дыңнатпышаан киирер болгаш федералдыг хоойлу ёзугаар боттандырып чорудар.

IV чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнары-биле дугуржулга ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң кезек чамдыызын боттандырып чорудары-биле ол органнарга дамчыдып берип болур.

2. Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле дугуржулга ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң чамдыызын оларга боттандырып чорудар кылдыр дамчыдып берип болур.

V чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум ёзугаар Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларын болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын күүседип чорудар.

2. Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнарының ол органнарның албан черлериниң болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң бүрүн эргелериниң хемчээлдеринге тывыскан юридиктиг документилер Россия Федерациязының бүгү девискээринге хүлээп көрдүнер.

VI чүүл.

1. Россия Федерациязының составында республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының эргелеп-башкарары-биле көрдүнген айтырыгларның талазы-биле эрге-чурум актыларын Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнары үндүрүп шыдавас. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының чүгле федералдыг органнары эргелеп-башкарар кылдыр көрдүнген айтырыглар талазы-биле хоойлуларны, өске-даа эрге-хоойлу актыларын Россия Федерациязының составында республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары үндүрген таварылгада федералдыг хоойлулар ажыглаттынар.

2. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразында харылзаалар Россия Федерациязының Конституциязының, республикаларның конституцияларының, бот-боттарын хүндүлежириниң, удур-дедир харысалгалыг болурунуң үндезининге тургустунар. Россия Федерациязының Конституциязы болгаш хоойлулары-биле доктааттынып тургустунган чурум ёзугаар чөпшээрежиишкинниң ылап-ла ажыглаар арга-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр.

3. Бо чүүлдүң I пунктузунда айыттынган айтырыгларның болгаш бо Керээниң 2 чүүлүн ёзугаар кады башкарып чорударынга хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле маргылдааларны Россия Федерациязының Конституция Суду шиитпирлээр.

VII чүүл.

Бо Керээ-биле доктааттынган эргелеп-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни чаңгыс тала-биле өскертип болбас.

VIII чүүл.

Бо керээ аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур. Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи ону чүүлдүг деп көргениниң соонда, ол Россия Федерациязының Конституциязының чарылбас кезээ (бот-тускайлаң бөлүү) болу бээр. Россия Федерациязының Конституциязының бо кезээнге өскерилгелерни болгаш немелделерни Россия Федерациязының составында бо Керээге ат салган республикаларның чөпшээрелин ёзугаар киирер.

Россия Федерациязының составында республика бүрүзү бо Керээге канчаар ат салырының болгаш Россия Федерациязының Конституциязының болгаш ол республиканың Конституциязынга дүүштүр Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле бүрүн эргелерни аңгылаарының талазы-биле харылзааларын канчаар таарыштырар эргезин боттарынга алыр.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының эрге-чагырга органнарының аразынга эргелеп башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында

КЕРЭЭ

Бистер, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының база Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының күрүне эрге-чагыргазының органнарының бүрүн эргелиг төлээлекчилери Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнге, чаңчылдарынга, культуразынга, дылдарынга болгаш национал төлептиг чоруунга хүндүткелди илереткейлевишаан, Россия Федерациязының улустарының төөгүден чаңгыс аай күрүне бооп келгенин база ооң девискээриниң бүдүн-бүрүн чоруу дээш харысалганы медереп билбишаан, националдар аразында чөпшээрежилгени, бүзүрежилгени, бот-боттарының аразында билчиирин чедип алыр болгаш быжыглаар сорулганы салбышаан, кижиниң болгаш хамаатының ооң националындан база чурттап турар девискээринден кандыг-даа хамаарылга чокка эргелериниң база хосталгаларының күштүг болурун боттандырбышаан, ооң материалдыг чаагай чоруунуң база угаан-бодал хөгжүлдезиниң дугайында сагыш салбышаан, бүрүн эргелерин чөптүг хуваарының база оларны дээштиг болдурарының үндезининге федералдыг харылзааларны шыңар талазы-биле чаартырынче чүткүвүшаан, Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының күрүне эрге-чагыргазының органнары боттарының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле ол эрге-чагырганы чогуур девискээрлеринге бот-тускайлаң боттандырып чорудар деп күзелин барымдаалавышаан, Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң база Россия Федерациязының Дээди Совединиң Россия Федерациязында федеративтиг тургузуг болгаш федеративтиг хамаарылгалар айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерин удуртулга болдургаш, дараазында чүүлдерниң дугайында дугуруштувус:

I чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының чорударынга хамааржыр чүүлдер:

а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры база өскертири, оларны сагып турарынга контроль;

б) Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу, составы, девискээри болгаш ооң бүдүн-бүрүн болуру; чаа крайларның, областарның тургустунганын бадылаар; крайларның, областарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының кызыгаарларын бадылаары;

в) кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгаларын камгалаары; эвээш санныг аймак-сөөк улустарының эргелерин камгалаары;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларының федералдыг органнарының системазын, оларны организастаарының ажыл-чорудулгазының чурумун тургузары; федералдыг күрүне органнарын хевирлеп тургузары; крайларның, областарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының системазының нийти принциптерин доктаадып тургузары;

д) федералдыг политиканың үндезиннерин тодарадыры болгаш Россия Федерациязының күрүне, экономиктиг, экологтуг, социал, культура болгаш национал хөгжүлдезиниң талазы-биле федералдыг программалар;

е) федералдыг күрүне өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;

ж) чаңгыс аай рыноктуң эрге-хоойлу үндезиннерин доктаадып тургузары; сан-хөө, валюта, чээли, каайлы таарыштырылгазы, акша эмиссиязы, өртектер политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны кииріштир федералдыг экономика албаннары;

з) федералдыг бюджет, федералдыг үндүрүглер болгаш чыылдалар; девискээрлер хөгжүлдезиниң федералдыг фондулары;

и) энергетиканың федералдыг системалары, ядролуг энергетика, үүрмектелгеш улам күштүг апаар материалдар; федералдыг транспорт, харылзажылга оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары; Россия Федерациязының делегей керээлери; дайын болгаш тайбың айтырыглары;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгези; боо-чепсек, шериг техниказы болгаш өске-даа шериг эт-херекселин садарының болгаш садып алырының чурумун тодарадыры; үүрмектелгеш улам күштүг апаар материалдарны бүдүрери, хоран бүдүмелдерни, наркотик чүүлдерни бүдүрери база оларны ажыглаарының чуруму;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, агаар делгеминиң, экономиктиг зоназының болгаш эрик чоогу далай девискээриниң эрге-байдалы, чуруму болгаш камгалалы;

о) суд тургузуу; прокуратура, кеземче, кеземче-чорудулга, кеземче-күүселде хоойлужудулгазы, келдерел болгаш суд чигелдези, хамааты херектер, хамааты-чорудулга база арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазы, административ-чорудулга, күш-ажыл, өг-бүле хоойлужудулгазы; интеллектуал өнчүнүң эрге-хоойлу таарыштырылгазы;

п) федералдыг дүүштүрүлге хоойлужудулгазы;

р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үе санаашкыны; албан хууунуң статистика болгаш бухгалтер учеду;

с) федералдыг күрүне албаны;

т) Россия Федерациязының күрүне шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары.

2 Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының эрге-чагырга органнары федералдыг бүрүн эргелерин боттандырарынга Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларының доктаадып тургусканы хемчээлдерге болгаш аргалар-биле киржир.

3. Крайларга, областарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг төлээлелге органнарынга төлээлежилге магадылаттынар.

II чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва база Петербург хоорайларының күрүне эрге-чагыргазының органнарының кады чорудары чүүлдер:

а) крайларның, областарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларның уставтарының болгаш өске-даа нормативтиг актыларының Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүгжүрүн хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын хандырары; эрге-хоойлулуг чорукту, корум-чурумну, хөй-нииттиниң айыыл чок чоруун хандырары;

в) крайларның, областарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының девискээр хуваалдазының база тус чер бот-башкарылгазының нийти принциптерин доктаадып тургузары;

г) үндүрүг онаарының принциптерин крайларга, областарга, Москва база Санкт-Петербург хоорайларга доктаадып тургузары;

д) адвокатура, нотариат;

е) эвээш санныг этниктиг ниитилежилгелерниң шаг-шаандан бээр чурттап келген хүрээлерин болгаш амыдырал-чуртталгазының чаңчыл болган хевирлерин камгалаары;

ж) административтиг, чурттаар оран-сава хоойлужудулгазы; чер, суг, арга-арыг хоойлужудулгазы; чер иштиниң байлактарының дугайында, долгандыр турар бойдус хүрээлениң камгалалының дугайында хоойлужудулга;

з) кижизидилгениң, өөредилгениң, эртемниң, культураның, күш-культураның болгаш спорттуң нийти айтырыглары;

и) кадык камгалалы, өг-бүлениң, ие, ада болурунуң, чаш назынның камгалалы, социал хандырылганы кииріштир социал камгалал;

к) бойдус ажыглалы, долгандыр турар хүрээлел камгалалы болгаш экологтуг айыыл чок чорукту хандырары; бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлери: төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының камгалалы;

л) карантин, айыыл-халаптар, бойдус халаптары, эпидемиялар-биле демисел, оларның уржуктарын чайладыры;

м) Россия Федерациязы-биле Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының кады чорударынга Россия Федерациязының Конституциязы-биле көрдүнген өске-даа бүрүн эргелер.

2. Бо чүүлдүң I пунктузунда айыттынган айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары хоойлужудулга үндезиннерин парлап үндүрер, оларга дүүштүр Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күрүне эрге-чагыргазының органнары эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап, боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге болуун эрге-хоойлу таарыштырылгазын боттандырар.

3. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган кады чорудар чүүлдер талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин крайларже, областарже, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларже чорудуп турар.

III чүүл.

1. Бо Керээниң 1 болгаш 2 чүүлдеринге дүүштүр Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарынга болгаш Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга база крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күрүне эрге-чагыргазының органнарынга кады эргелеп башкарар кылдыр дамчыттынмаан бүгү бүрүн эргелерин крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр бот-тускайлаң боттандырар.

2. Крайлар, областар, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайлар чурттар аразының база даштыкы экономиктиг харылзааларның, өске крайлар, областар, оон-биле кады Россия Федерациязының составында республикалар, автономнуг область, автономнуг округтар-биле дугуржулгаларның, бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чөрүшкек эвес болур болза, бот-тускайлаң киржикчилери болур. Крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-чагырга органнары-биле катай боттандырар;

3. Черни, чер иштиниң байлактарын, суг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ээлээриниң, ажыглаарының болгаш баш билириниң айтырыгларын Россия Федерациязының хоойлужудулга үндезиннери-биле болгаш крайларның, областарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының эрге-хоойлу актылары-биле таарыштырар. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары биле крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының бот-боттарының аразында дугуржулгазы-биле федералдыг бойдус курлавырларының эрге-байдалы тодараттынар;

4. Крайның, областың, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның девискээринге онза байдалды киирерин Россия федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнары крайның, областың, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-чагырга органнарынга дыңнаткаш, боттандырар.

IV чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле дугуржулга ёзугаар, бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чөрүшкек эвес болза, ол органнарга бодунуң бүрүн эргелериниң чамдыызын боттандырары-биле дамчыдып берип болур.

2. Крайның, областың, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнар-биле дугуржулга ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң чамдыызын оларга дамчыдып берип болур.

V чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнары крайга, обласка, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларын болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум ёзугаар күүседир.

2. Россия Федерациязының, крайларның, областарның, оон-биле кады Россия Федерациязының составында республикаларның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының, албан черлериниң болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң ол органнарның, албан черлериниң база албан-дужаалдыг кижилерниң бүрүн эргелериниң хемчээлинге тывыскан юридиктиг документилер Россия Федерациязының бүгү девискээринге хүлээп көрдүнер.

VI чүүл.

1. Крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарынга эргелеп башкарар кылдыр дамчыттынган айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап болбас, шак-ла ындаар Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнары бо Керээ ёзугаар крайларга, областарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга эргелеп башкарар кылдыр дамчыттынган айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлу актылары хүлээп ап шыдавас.

2. Крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга эргелеп башкарар кылдыр дамчыттынган айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлу актылары үндүрер болза, оон-биле кады Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарының федералдыг органнарынга болгаш крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнарынга кады эргелеп башкарар кылдыр көрдүнген айтырыглар талазы-биле крайның, областың, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-хоойлу актылары федералдыг хоойлуларга чөрүшкек болур болза, федералдыг хоойлулар ажыглаттынар.

3. Бо чүүлдүң 1 болгаш 2 пунктуларында айыттынган айтырыглар талазы-биле маргылдааларны Россия Федерациязының Конституция Суду шиитпирлээр.

VII чүүл.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның аразында харылзаалар Россия Федерациязының Конституциязынга үндезилеттинип, бот-боттарын хүндүлежиринге болгаш удур-дедир харысалгага тургустунар. Маргылдааларны Россия Федерациязының Конституциязы болгаш хоойлулары-биле доктааттынган чөпшээрежилге чурумун ылап-ла ажыглап тургаш, шиитпирлээр.

VIII чүүл.

Бо Керээ-биле доктааттынган эргелеп башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни чаңгыс таланың чуруму-биле өскертип болбас.

IX чүүл.

Бо Керээниң чүүлдери Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинге хоойлу саналдаар эгелээшкининиң чуруму-биле оларны Россия Федерациязының Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) бөлүү хевирлиг көөр кылдыр кииртинген.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелеп башкарылга чүүлдерин база бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында

КЕРЭЭ

Бис, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың болгаш автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнарының бүрүн эргелиг төлээлекчилери,

Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнге, чаңчылдарынга, культуразынга, дылынга болгаш национал төлептиг чоруунга хүндүткелди илереткейлевишаан, Россия Федерациязының улустарының төөгүден чаңгыс аай күрүне бооп келгенин камгалап артырары болгаш ооң девискээриниң бүдүн-бүрүн болуру дээш бодунуң харысалгазын медереп билбишаан, аймак-сөөк улустар аразынга чөпшээрежилгени, бүзүрежилгени база бот-боттарын билчирин чедип алыры болгаш быжыглаарын сорулга кылдыр салбышаан, кижиниң болгаш хамаатының националындан база чурттап турар девискээринден болгаш өске-даа байдалдарындан кандыг-даа хамаарылга чокка эргелериниң болгаш хосталгаларының күштүг болурун боттандырбышаан, ооң материалдыг чаагай чоруунче болгаш угаан-бодал сайзыралынче сагыш салбышаан, эрге-хүлээлгелерин эки тура-биле хуваарының болгаш оларны дээштиг болдурарының үндезининге федеративтиг харылзааларны шыңар талазы-биле чаартырынче чүткүвүшаан, Россияның составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнары боттарының бүрүн эргелериниң хемчээлинге чогуур девискээрлеринге ол эрге-чагырганы бот-тускайлаң чорудар деп күзелин көөргенинге даянып, Россия Федерациязының Күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязын, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Россия Федерациязынга федеративтиг харылзаалар дугайында шиитпирлерин удуртулга болдургаш, дараазында чүүлдерниң дугайында дугуруштувус:

I чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының чорударынга дараазында чүүлдер хамааржыр:

а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры база өскертири, оларны сагып турарынга контроль;

б) Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу болгаш девискээри база бүдүн-бүрүн чоруу; чаа автономнуг областарның, автономнуг округтарның тургустунганын доктаадып бадылаары; Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның кызыгаарынга өскерилгелерни бадылаары;

в) кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгаларын камгалаары; Россия Федерациязының хамаатызы болуру; национал эвээш санныг улустарның эргелерин камгалаары;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазының федералдыг органнарының системазын тургузары, оларны организастаарының база ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадыры; федералдыг күрүне органнарын хевирлеп тургузары; Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның хоойлужудулга, күүсекчи органнарының системазын организастаарының нийти принциптерин доктаадыры;

д) федералдыг политиканың үндезиннерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүне, экономика, экология, социал культура болгаш национал хөгжүлде талазы-биле федералдыг программалар;

е) федералдыг күрүне өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;

ж) чаңгыс аай рыноктуң эрге-хоойлу үндезиннерин доктаадып тургузары; сан-хөө, валюта, чээли, каайлы таарыштырылгазы, акша эмиссиязы, өртектер политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны кииріштирбишаан, федерал-экономика албаннары;

з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүглер болгаш акша чыылдалары; девискээрлер аайы-биле хөгжүлдениң федерация фондулары;

и) федералдыг энергетика системалары, ядролуг энергетика, үүрмектелгеш улам күштүг апаар материалдар; федералдыг транспорт, харылзажылга оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш чурттар аразының харылзаалары; Россия Федерациязының делегей керээлери; дайын болгаш тайбың айтырыглары;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгези; шериг техниказын болгаш өске-даа шериг эт-херекселин садарының база садып алырының чурумун тодарадыры; үүрмектелгеш улам күштүг болур материалдарны, хоран бүдүмелдерни, наркотиктиг чүүлдерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, экономиктиг зоназының болгаш эрик чоогу далай девискээриниң эрге-байдалы, чуруму болгаш камгалалы;

о) суд тургузуу, прокуратура, кеземче, кеземче-чорудулга, кеземче-күүселде хоойлужудулгазы; келдерел болгаш суд чигелдези; хамааты херектер, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазы; административтиг чорудулга күш-ажыл, өг-бүле хоойлужудулгазы; угаан-бодал байлактарын эрге-хоойлу талазы-биле башкарып таарыштырары;

п) федералдыг дүүштүрүлге хоойлужудулгазы;

р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үе санаашкыны; албан-хууң статистика болгаш бухгалтер учеду;

с) федералдыг күрүне албаны;

т) Россия Федерациязының күрүне шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары, тускай аттар.

2. Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнары федералдыг бүрүн эргелерин боттандырарынга Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларының доктааткан хемчээлдерге база арга-хевирлер-биле киржир.

3. Россия Федерациязының составында автономнуг обласка, автономнуг округ-

(Уламчызы 4-кү арында).

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

тарга Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга төлээлежилге магадылаттынар.

II чүүл.

2. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнарының кады чорудар эргелеп башкарылга чүүлдери:

а) Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның нормативтиг эрге-хоойлу актыларының Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүгжүрүн хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары; эрге-хоойлулуг чорукту, корум-чурумну, хей-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырары;

в) Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның тус чер бот-башкарылгазын девискээрлер аайы-биле аңгылап чарарының болгаш организастаарының ниити принциптерин доктаадыры;

г) Россия Федерациязының составында автономнуг обласка. автономнуг округтарга үндүрүг онаарының болгаш акша чыылдаларының ниити принциптерин доктаадып тургузары;

д) адвокатура, нотариат;

е) эвээш санныг этниктиг ниитилежилгелерниң шаг-шаандан чурттап чораан черлерин болгаш амыдырал-чуртталгазының чаңчыл болган хевирлерин камгалаары;

ж) административтиг, чурттаар оран-сава хоойлужудулгазы; чер, суг, арга-арыг хоойлужудулгазы; чер иштиниң байлактарының дугайында, долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарының дугайында хоойлужудулгалар;

з) кижизидилгениң, өөредилгениң, эртемниң, культураның, күш-культураның болгаш спорттуң ниити айтырыглары;

и) кадык камгалалы, өг-бүлени, ие, ада болурун болгаш чаш назынны камгалаары, социал хандырылганы киириштир социал камгалал;

к) бойдус ажыглалы, долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаары болгаш экология талазы-биле айыыл чок чорукту хандырары, бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлери; төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының камгалалы;

л) карантин, агаар-бойдус халаптары, эпидемиялар-биле демисел, оларның уржуктарын чайладыры;

м) Россия Федерациязының Конституциязын ёзугаар Россия Федерациязынга болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг обласка, автономнуг округтарга кады чорудар эргелел башкарылга чүүлдери кылдыр санаттынган өске-даа бүрүн эргелер.

2. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары Хоойлужудулга үндезиннерин, кодекстерни болгаш хоойлуларны үндүрер, оларга дүүштүр Россия Федерациязының составында автономнуг областың күрүне эрге-чагыргазының органнары боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап эрге-хоойлу таарыштырылгазын боттандырар. Россия Федерациязының составында автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнары боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге эрге-хоойлу таарыштырылгазын Россия Федерациязының Хоойлужудулга үндезиннеринге, кодекстеринге, хоойлуларынга автономнуг округтуң бактаап турары крайлар, областар-биле керээлеринге дүүштүр боттандырар.

3. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган кады чорудар эргелел-башкарылга чүүлдериниң талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин Россия Федерациязының составында автономнуг обласче, автономнуг округтарже чорудар.

III чүүл.

1. Бо Керээниң 1 болгаш 2 чүүлдеринге дүүштүр Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнарынга кады чорудар эргелел-башкарылга чүүлдери кылдыр дамчыттынмаан күрүне эрге-чагыргазының бүгү бүрүн эргелери чогуур автономнуг областың, автономнуг округтуң киргени-биле Россия Федерациязының Дээди Совединиң хүлээп алганы автономнуг область, чамдык автономнуг округтар дугайында Россия Федерациязының хоойлулары, Россия Федерациязының өске-даа эрге-хоойлу актылары-биле тодараттынар болгаш оларны автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр бот-тускайлаң боттандырар.

2. Россия Федерациязының составында автономнуг область, автономнуг округтар Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүштүр делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларның. крайлар, областар, ооң-биле кады Россия Федерациязының составында республикалар, автономнуг область, автономнуг округтар-биле дугуржулгаларының бот-тускайлаң киржикчилери болур. Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын дүүштүрерин Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары боттандырар.

3. Черни, чер иштиниң байлактарын, суг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын эдээриниң, ажыглаарының база баш билириниң айтырыгларын Россия Федерациязының хоойлужудулга үндезиннери-биле болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-хоойлу актылары-биле таарыштырар. Федералдыг бойдус курлавырларының эрге байдалы Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының составындан автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнарының бот-боттарының аразында дугуржулга ёзугаар ол девискээрлерге ажыл-агый чорудулгазының төөгүден тургустунуп келген чаңчыл болган хевирлерин камгалап арттырарын база деткиирин болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарын өөренип көрүп тодарадыр.

4. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның девискээрлеринге онза байдалды Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарынга дыңнаткаш, кирер.

IV чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнары-биле дугуржулга ёзугаар бодунуң бүрүн эргелериниң чамдыызын Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүштүр боттандырып чорудары-биле ол органнарга дамчыдып берип болур.

2. Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле дугуржулга ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң чамдыызын оларга боттандырып чорудары-биле дамчыдып берип болур.

V чүүл.

1. Россия Федерациязының эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының составында автономнуг обласка, автономнуг округтарга Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларын болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум ёзугаар күүседип чорудар.

2. Россия Федерациязының составында крайның, областың, ооң-биле кады Россия Федерациязының составында республиканың, автономнуг областың, автономнуг округтуң эрге-чагырга органнарының, албан черлериниң болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң ол органнарның, албан черлериниң база албан-дужаалдыг кижилерниң бүрүн эргелериниң хемчээлинге тывысканы юридиктиг документилер Россия Федерациязының бүгү девискээринге хүлээп көрдүнер.

VI чүүл.

1. Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга дамчыттынган эргелел-башкарылга чүүлдериниң айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап шыдавас, шак-ла ынчаар Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары бо Керээ ёзугаар Россия Федерациязының составында автономнуг обласка, автономнуг округка дамчыттынган эргелел-башкарылга чүүлдериниң айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап шыдавас.

2. Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга эргелеп-башкарар кылдыр дамчыттынган айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлу актылары үндүрер болза, ооң-биле кады Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга болгаш Россия автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнарынга кады эргелеп-башкарар кылдыр санаттынган айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-хоойлу актылары федералдыг хоойлуларга чөрүшкек болур болза, федералдыг хоойлулар ажыглаттынар.

3. Бо чүүлдүң 1 болгаш 2 чүүлдеринде айыттынган айтырыглар талазы-биле маргылдааларны Россия Федерациязының Конституция Суду шиитпирлээр.

VII чүүл.

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг область, автономнуг округтар аразында харылзаалар Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга үндезилеттинип тургустунар.

2. Бо Керээниң 6 чүүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларында айыттынган айтырыглар талазы-биле маргылдаалар чөпшээрежилге чорудулгаларын Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүштүр ажыглааны-биле шиитпирлеттинер.

VIII чүүл.

Бо керээ-биле доктааттынган эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни аңгылааның чаңгыс таланың чуруму-биле өскертип болбас.

IX чүүл.

Бо Керээниң чүүлдери Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинге хоойлу саналдаар эгелээшкинниң чуруму-биле оларны Россия Федерациязының Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) болуу хевирлиг көөр кылдыр кииртинип турар.

ҮШКҮ БӨЛҮК

Шилчилге үезиниң чүүлдери.

1. Россия Федерациязының Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) 1993 чылдың—« » парлаттынар болгаш оол хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Россия Федерациязының девискээринге 1993 чылдың ——— « » чедир күштүг турган хоойлулар болгаш өске-даа эрге-хоойлу актылары оларны күш чок болдурупазы өскертипге чедир, бир эвес олар Конституцияга чөрүшкек эвес болза, ажыглаттынар.

3. Күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары боттарының доостурунга чедир Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшкек эвес кезээ-биле бүрүн эргелерин боттандырар.

4. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Конституциязының 78 чүүлүнүң дөрткү кезээнге, 80, 83-93 чүүлдеринге дүүштүр соңгуттурган хуусаазының дургузунда күрүне баштыңы боор ажылдаар.

5. Россия Федерациязының «Федералдыг хуралга соңгулдалар дугайында» Хоойлузунга дүүштүр федералдыг хуралдың бирги чыыжының соңгулдалары 199——чылдың ——— « » эртирер.

Федералдыг хуралдың бо Конституцияга дүүштүр соңгуттурган палаталарының ажылдап эгелээринге чедир Күрүне думазының бүрүн эргелерин (Россия Федерациязының Конституциязының 9-ку эгезинде көдүнген бүрүн эргелерден аңгыда (Конституцияның күштүг болурунга чедир Россия Федерациязының Дээди Совединиң составы-биле күүседир, а Федерация Чөвүлелиниң бүрүн эргелерин (Россия Федерациязының Конституциязының 9-ку эгезинде көдүнген бүрүн эргелерден аңгыда) — Россия Федерациязының субъект бүрүзүнүң эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчиле) органының даргазын болгаш күүсекчи эрге-чагырганың баштыңын (республика президентизин) киириштирген Федерация Чөвүлели күүседир.

6. Министрлер Чөвүлели — Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор киргенинден эгелеп Чазакты бо Конституцияда көдүнгенин ёзугаар хевирлеп тургузарынга чедир Конституцияның 78 чүүлүнүң дөрткү чүүлү, 110, 113-116 чүүлдери-биле доктааттынган бүрүн эргелерге дүүштүр ажыл-чорудулгазын боттандырар.

7. Россия Федерациязының Конституция суду, Россия Федерациязының Дээди суду, Россия Федерациязының Дээди арбитраж суду Конституцияның күштүг болганындан эгелеп шиидилге эргезин бо Конституцияда көдүнген бүрүн эргелерге дүүштүр боттандырар.

Конституцияның күштүг болганының соонда, Россия Федерациязының бүгү судтарының судьялары соңгуттурган хуусаада төңгүжеге чедир бүрүн эргелерин боттарынга арттырар. Хостуг албан-дужаалдарга судьялар бадылаары Конституцияның 128 чүүлү-биле көдүнген чурум ёзугаар болур.

8. Суд херектерин даңгыраглаан төлээлерниң киржилгези-биле көөрүн доктааткан федералдыг хоойлу хүлээп алдынгыже болгаш ажылдап эгелээринге чедир кеземче херектерин суд сайгарылгазының чуруму биеэги хевээр артар.

Россия Федерациязының Кеземче-чорудулга хоойлузун Россия Федерациязының Конституциязының 22 чүүлүнүң ийиги кезээнде көрдүнгенин ёзугаар хүлээп ап болгаш күштүг болдургуже чедир кем-херек үүлгеткенинге карастыртан кижилерни тудуп хоругдаарының, хоругдалга тударының биеэги чуруму хевээр артар.

9. Россия Федерациязының улус депутаттарының болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң бо Конституцияның ийиги кезээнде көрдүнген бүрүн эргелери Федералдыг хуралдың палаталарынга дамчыттынар.

10 Крайның азы областың составынга кирип турар автономнуг округтуң чогуур край, азы область-биле харылзаалары федералдыг хоойлу ёзугаар болгаш автономнуг округтуң болгаш база-ла чогуур крайның азы областың күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле дугуржулга ёзугаар таарыштыртынар.

● *Номчукчунуң чагаазы*

ХАРЫ ЧЕРГЕ КАДЫГ СЕТКИЛ

Солуңга чүүл-даа бижип чорбаан кижи мен. Кижи амытанга кандыг-даа човулаң таваржып болур. Төрээн чериниң, төрел ха-дуңма чонунуң аразында эки сеткилдиг, эриг баарлыг кижилерниң болгаш кижи сеткил чок, кара сагыштыг, доң баарлыг кижилерниң база барын, амыдыралдаң көрген өөрүшкүмнү болгаш муңгаралымны солун дамчыштыр чонум-биле үлежиксээш, бо материалды бижип олур мен.

Бис кайывыс-даа чон мурнунга эрге-хүлээлгевис күүседип ажылдап, чурттап чораан үевисте хире-шаавыс-биле чонувуска экинни-ле күзеп, бараан болуп чораан бис. Өөм ээзи Доңгак Шюгдюр-оол ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларынга удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Сөөлгү он ажыг чылдар иштинде Өвүр Дус-Дагның Торгалыгда почта салбырынга начальниктеп, чылдан чылче эки көргүзүглерлиг, шаңнал-макталдыг ажылдап чораан. XI, XII беш чылдың тиилекчизи деп хөрек демдээн улаштыр ап, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи. Ам бо хүннерде дус бүдүрүлгезинде ажылдап турар. Чорук-херек ужун район төвү кирип бар чорааш, өөм ээзи хенертен хан базыышкынны улгаткаш (көдүрүлгеш), орук ара машиназын башкарып шыдавайн барган. Мен өөм ээзин машинадан үндүрбейн олуртуп кааш (үнүп, бут кырынга туруп-даа шыдавас апарган), машина дозуп турумда, үр-даа болбаанда «ГАЗ-469» халдып оларга, амырай бергеш, дозарынга, көңгүс көрүнмейн-даа, «Магалыг-дыр бе, машиналыг дарга боорга» дээн ышкаш, хап эрте бергеш, хөңнүм карарып, ыым кээп чыдып калган мен. Руль артында райпо даргазы Дас-оол Кызыл-оол Туматович болу чорду. Машиназының чолаачызы база чораан-дыр. оода ол чолаачы кижи-даа болза, та чүге даргазынга: «Ынчаарывыска кайын боор» деп сагындырбаан кижи чүве. Бо кижи болза шак ындыг таварылгада дуза дилээн кижилерни мынчаар каапкаш барганынга сагыш-сеткили дүвүреп, кижи чүрээ ыстап, шылай боор-ле ышкаш чүве-дир. Артында-ла херээжен кижи дозуп турар. «Бирээзи чүге машинадан үнмес чоор» деп-даа бодап кээп турганнар. Сагыш човаачал кижилер болза ам. Оон өөм ээзин «Туттунуп-ла көр, чон, ха-дуңмаларның аразында буянныг кижилер таваржып кээр ыйнаан, шупту чон ындыг боор эвес»—деп-ле оожургадып турумда, «Москвичилиг» база-ла бистиң чер чурттуг Дүкүлдей утбай уруглары-биле таваржып келгеш, өөм ээзиниң байдалын көргеш, корга бергеннер. Дораан-на Торгалыг биле Хандагайтының кайызы чоогул, чоогунче чедирээлиңер дээш, аажок сагыш човай бергеннер. Чүү кандыг-даа бол, төп чер эки иргин бе, эм-дом-даа талазы-биле дээримге, ийи уруун мээң чаңымга арттырып кааш, мурнуку олудун калбартыр салгаш, күдээзи-биле (Алёша) калы аарыг кижини алгаш чорупканнар.

Оон бис үш херээжен улус машина чанынга база-ла дозунуп чыдып калган бис. Ынчап турувуста, тракторлуг моол оолдар чедип келгеш, мырыңай бисти хөме таварыыр сагыштыг, «Бистиң чуртувус-тур бо» дижип, мырыңай бисти үптээр чыгыы турдулар. Ол хире турамык чаңнаар апарган моолдар-ла болгай сөөлгү үеде. Ынчап коргуп-иргип турувуста, харындаа эки чаяан болуп, ийи «Москвич» чедип келген. Дозарывыска Барыын-Хемчик чурттуг, кудага чорааш чанып бар чыткан улус таваржы бергеш, доктаадыпканнар. Ол улуска бир чолаачы оол чораан, аңаа машинавыс чолаачыладып алгаш, Хандагайтыга чедиртирип алган бис.

Бир эвес бо аңгы районнуң улузу бисти та кандыг улус деп бодап, турбайн эрте берген болза, танывас улус ындыг-даа ыйнаан деп болур-ла ыйнаан. Хөөкүйлер ынчап биске буянын чедирип дузалаанынга кезээ мөңгеде экини күзеп, йөрээп орар-дыр мен.

«Бак төрелден, хары кижи дээре» деп чоннуң үлегер домаа шын-дыр деп чүвени кижи бодап кээр чорду. Бир эвес чолаачы кижи чааскаан чорааш, ындыг таварылгага таварышкаш, орукка машиназының иштинге дуза-даа дилээр харыы чок, руль артынга орган болза, эрткен-дүшкен кижилер удуп калган, азы ээзирик ынчап олурар кижи-дир деп бодап, тоомчага албайн, эртип дужуп турда. Хөлү эртер чүве-дир аа деп бодап кижи бажынга кирер чорду. Ынчангаш ха-дуңма, улуг-биче чонумга: бир эвес орукка ындыг таварылга турар болза, черле оюп эртпейн, кандыг байдалдыын хайгаарап, ээзирик-даа кижи болза, кандыг-бир аргазын көрүп дузалап, карак-кулак болчуп, чурттаарын күзээр-дир мен. Болуннун төрээн кожуун сумузунда өске кижи кайда боор. Дора дээрге куда-кумуй-даа болгай-ла. Бир эвес чүвени бодап билир кижи болза: Дас-оол Кызыл-оол Туматович бистиң аргажок чоок кудавыс болур кижи деп билип чоруур бис.

Чамдык кижилерни көрүп чорууруга, дөргүл-төрел аайы-биле эвес, эрге-дужаал, байшыырак аайы-биле аажок эдержир, чурттаар боор-даа чүве чорду.

Эрге-дужаал улгадып, дамык чүве аксында белен, чаг иштинде бүүрек дег чурттал гада чурттап чоруур кижилер чүнү-даа тоовас, кымның-даа дузазын херек чок, ындыг үүле-салым-даа таварышпас кылдыр бодаар боор чүве ыйнаан. Дузалап шыдавас-даа болза, оода тура дүшкеш, ужур-чөвүн чугаалап, сөглеп, тудар чүвенер чүл, кымга дамчыдаалы деп сагыш човап билген болза, ол-даа болза, кижи сеткилинге чиик болур ужурлуг. Черле удуртукчу ажылдарда дарга атты ажылдакчыларының-даа болза, чүгле боттарын бодаар, орук-чирикке чораан-даа үезинде дуза кадып, карактажып, сагыш човаар сеткил чогун база кижи көөр чорду. Июнь айда Чадаанага суг үерлээш, оруктарны үреп каапкан үеде, ынайда-бээрде чок, орукка хүн чартыын ора эрттирген бис. Ол үеде Кызылдан вертолеттуг даргалар келгеш, Өвүр баар апарган, бирээ кижи олурар олут бар деп турда-ла, культура килдизиниң даргазы Светлана Адыгжы боду машиналыг болгаш, човаан, кымга-даа ыттаваан. Ол даргалар чоруй баргаанда, ам кээп чугаалаарга, ындыг болза, дем-не чугаалавар чүвеңерни, бис дыңнавадывыс, бистиң бирээвисти чедирип көрүнеремге дээривиске, дораан чоруптар бис деп турбадылар бе. Ужуп үне бээр ыйнаан дээш ынавайн, чүгле чолаачывыс биле нелээн хап чорупканнар. Чок болза бо сугну кежирип каар силер бе дээривиске база ынавады. А вертолет оон элээн үр болганда Өвүрже ужуп чорупкан. Чаңгыс хемниң унун чурттап, чаңгыс хемниң суун ижип, кады чурттап өскен буянныг утбаавыс, кудавыс Доңгак Дүкүлдей Макыштаевнага база уругларынга кезээ мөңгеде чырык чаагай чурттаалганы, аас-кежик, ачы-буянны күзевишаан,

«Өскен-төрээн Чозавыска
Өөр-өнер ажы-төлдүн
аразынга,
Өөрүшкү, кадыкшылдыг
Өлчейлиг-ле чоруп көр» —
деп йөрээп-дир мен.

Кара-кыс ОРУСПАЙ.
Өвүр район.
Дус-Даг суур.

КҮЗЕЛДЕРНИҢ ӨЗҮМНЕРИ

«Алыр-албас алдан бир» деп, чон чугаалажыр болгай. Кижилерниң назынының ол үе-чадазы, шынап-ла, хүндүлүг болдур ийин. Таңды районнуң Кочетов ортумак школазының башкызы Кара-кыс Назын-ооловна Моңгуш бо чылын алдан бир харлаан. Харназының улгатса-даа, хоочун башкы ам-даа ажылдавышаан.

Кара-кыс 1932 чылдың март сесте Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурга Владимир Каттырарович Назын-оол биле Серен Карашпаевна Куулар-ның өг-бүлезинге төрүттүнген. Кара-кыстың ачазы бодунуң үезиниң база бир алдарлыг кижизи турган. Владимир Назын-оол Бора-Тайганың улуг-бичии кижилерни хөй чылдарда үжүк-бижикке өөредип келген. Ол ам сезен ийи харлыг. Кызыл хоорайда уругларының бажыңында чурттап орар.

Чеди харлыг Кара-кыс үе-чергелери-биле бир дөмей, Бора-Тайга эге школазының эжиин артап, эртем-билигже шымнып кирипкен. Салым-чаяанныг уруг эге школаны, Чадаананың чеди чыл школазын, Кызылдың ийи дугаарлыг ортумак школазын чедиишкинниг дооскан. Дөртен, бежен чылдарда аныяк кижилер эртем-билигже улуг чүткүлдүг турган. Адазының изин базып, Кара-кыс Кызылдың башкы училищезинге өөредилгезин уламчылап, эге класс башкызының мергежилин чедип алган. Аныяк кыстың башкы болур дээн кыпсыкан күзели боттанган. Кара-кыс Назын-ооловнаның баштайгы күш-ажылчы базымы бежен чылдарның эгезинде Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы школазынга эгелээн. Чаа келген башкыга баштайгы методиктиг дузаны дуржулгалыг башкы Мария Михайловна Тас-оол чедирген. Аныяк башкы бергелерге торулбайн, чонунуң ажы-төлүн эртем-билигге өөредип келген.

Кижи бүрүзүнүң амыдыралы үе-чадалыг. Сүт-Аксынга аныяк башкылар Кара-кыс Куулар, Элдиг-оол Моңгуш өг-бүле туткан. Олар Сүт-Аксының, Бора-Тайганың ажыл-ишчилериниң ажы-төлүн төлептиг кижизидер дээш, хөй чылдарда ажылдап, улуг хуузун киргеннер. Кара-кыс, Элдиг-оол Моңгуштар 1972 чылда Кочетов ортумак школазынга ажылдап кирткеш, чаңгыс ол-ла школада бо хүннерге чедир бичии чаштарны кижизидеринге бараан болуп келген. Элдиг-оол Седен-Ламаевич тыва дыл болгаш чечен чогаал башкылап, Кочетов көдээ Совединиң даргалап-даа чораан. Ол ам бистиң аравыста чок.

Башкы дугайында сөс

Кара-кыс Назын-ооловна бодунуң ажылынга хамаарышкан чаа-чаа чогаадыкчы аргаларны дилеп тып, өөреникчилерин эртем-билиглиг, сайзыраңгай кижилер кылдыр кижизидер дээш күжүн, билиин өөгүп чоруур. Ол хөй чылдарда школада эге класс башкыларының методиктиг каттыжыышкынын удуртуп келген. Кочетов ортумак школазының башкылар коллективи К. Н. Моңгуштуң алды чыл бурунгаар хүндүлүг дыштаныышкынга үдээн. Хоочун башкы ынак ажылын кагбаан, өөренген школазынга ажылдавышаан. Кара-кыс Назын-ооловнаның ажылының кол угланыышкыннары: уругларны күш-ажылга ынак, белик мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидери. Башкы өзүп орар чаштарга тыва улустуң чаагай чаңчылдарын өөредип, дамчыдып турар. Хоочун башкы байлак арга-дуржулгазын аныяк башкылар Галина Кууларга, Татьяна Оюнга, Зоя Чаптый-оолга, Алевтина Оюнга дамчыдып келген.

Башкының ажылының база бир онзагай чүүлү — ооң өөреткен болгаш кижизиткен кижилери чедип алган билиин ажыл-херек-биле холбаштырып турары. Кара-кыс Назын-ооловнаның өөреникчилери улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында төлептиг ажылдап чоруур. Оларның санынга орус дыл болгаш литература башкызы Наталья Сарыглар, республика эмнелгезиниң эмчизи Лариса Идам-Сүрүң, зоотехник Валентина Дүүкей, аныяк башкылар Оксана Даваа, Олег Түлүш болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Улус өөредилгезиниң шугумунга К. Н. Моңгуштуң ажылдаан үези дөртен чыл чеде берген. Кандыг-даа кижиниң бодунуң ада-чуртунуң мурнунга ындыктыг хүлээлгези — ажы-төлүн төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидери. Кара-кыс Назын-ооловнаның уруглары, оолдары шупту эртем-билиглиг, тускай мергежилдиг. Улуг уруу Валентина Моңгуш — Бай-Хаакта эмчи, оглу Константин Моңгуш — Кызылда шагдаа, ортун уруу Галина Оюн—Таңдының хереглекчилер ниитилелинде бухгалтер, бичии кызы Татьяна Моңгуш Кызылда башкылап турар. Кара-кыс Назын-ооловна Таңдының Кочетов суурун чуртсуна берген. Ажы-төлү маңаа өскен, ажыл-ижи-даа бота дазылдаанган.

Амыдыралда күзел дег чаагай чүве чок. Кара-кыс Назын-ооловнаның күзелдериниң өзүмнери ажыл-иште бодараан. Ол дээрге аас-кежиктир.

Семен ОЮН.
Бай-Хаак.

ЧАРЛАЛ

ИНВАЛИД УРУГЛАРЖЕ САГЫШ САЛЫР

Чоокку чылдарда карак талазы-биле инвалид болгаш бүлүртүң көөр уругларга тускай школа-интернатты ажыдар деп турары-биле холбаштыр Тыва Республиканың карак четпестер ниитилелиниң баштаар чери республиканың бүгү девискээринге карак талазы-биле инвалид уругларны болгаш бүлүртүң көөр школа назы четпээн база школа назылыг-даа уругларны учётка алыры-биле холбашкан ажылдарны чорудуп турар.

Ынчангаш карак көзүлбес инвалид болгаш кошкак көөр уругларның ада-иелерин болгаш дөргүл-төрелдерин ындыг уругларның дугайында тодаргай дыңнадып, фамилиязын, адын, адазының адын, назы-харын, социал байдалын, кадыының байдалын, чурттап турар черин тодаргай айыттышаан, ол бүгү дугайын дараазында адресче чорударын дилеп тур бис.

АДРЕС: Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда № 2 бажың, № 54 квартира, Тыва Республиканың карак четпестер ниитилелиниң баштаар чери; телефон № 3-28-46 азы карак четпестерниң школазының консультация чериниң эргелекчизи В. В. Аксенова, 6-11-18.

КИНО

ИЮЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ону бүгү эрлер кылып турар» 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Шынчы өңнүк» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мен болгаш Ол» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 143 мульт-фильмнер чыындызы, 9.00, 10.10 шактарда, «Анкор! База катап анкор» 11.20, 13.20, 15.20, 17.00 шактарда.

Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди, Алдан-Маадыр суму Соведи Сүт-Хөл район болгаш Алдан-Маадыр сумузунуң тус черге коллективтиг ажыл-агыйның тургузукчуларының бирээзи, күш-ажылдың хоочуну

Өктек-оол Самбугаевич
ООРЖАКТЫҢ

үр үеде аар аарааның соонда, 87 харлап бар чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Бүгү-россияның карак четпестер ниитилелиниң Кызыл хоорай организациязының баштаар чери күш-ажылдың хоочуну, ниитилел кежигүнү

Моңгуш Кенденович
БИЧЕНЕЙНИҢ

үр үеде аар аарааш мөчээнин ханы кажыыдал-биле дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Күш-ажылдың хоочуну

Моңгуш Кенденович
БИЧЕНЕЙНИҢ

үр үеде аарааш, 70 харлап чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, чоок дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Төрелдери, эш-өөрү.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), Н. С. Эрген, А. Б. Моңгуш.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91.— 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; очулга— 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар — 3-41-23. үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92. 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа шынналдыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 18. 199. Индекс 54240. Чагыг № 136.